

Хмельницький національний університет
Гуманітарно-педагогічний факультет
Кафедра української філології

Галузь знань 03 Гуманітарні науки
Спеціальність 035 Філологія
Спеціалізація 035.01 Філологія. Українська мова та література

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Магістр

ЗАЙМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ, СУЧАСНЕ БАЧЕННЯ, ПОБУТУВАННЯ В РІЗНОСТИЛЬОВИХ ТЕКСТАХ

КвР ФУМм.23052.01.03.00

студентки ІІ курсу групи ФУМм-23-1 Володя 11.12.24 Валентини МОСІЙЧУК
підпис, дата

Керівник МТ 13.12.2024 Михайло ТОРЧИНСЬКИЙ,
підпис, дата доктор філологічних наук, професор

До захисту допускаю:
завідувач кафедри української філології АА 16.12.24 Анатолій ЯНЧИШИН,
підпис, дата канд. філол. наук

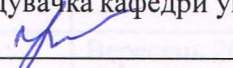
Хмельницький 2024

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет	гуманітарно-педагогічний
Кафедра	української філології
Рівень вищої освіти	магістр
Галузь знань	03 Гуманітарні науки
Спеціальність	035 Філологія
Спеціалізація	035.01 Українська мова та література
Освітня програма	освітньо-професійна

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Завідувачка кафедри української філології

 Інна ЦАРАЛУНГА

12 жовтня 2023 року

ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ ВАЛЕНТИНИ МОСІЙЧУК

1. Тема роботи: «Займенник як частина мови: історія становлення, сучасне бачення, побутування в різностильових текстах», затверджена наказом ректора університету від 26 серпня 2024 року № 60.

2. Керівник роботи – Михайло Торчинський

3. Термін подання студентом завершеної роботи – грудень 2024 року.

4. Вихідні дані роботи. Мовознавці висловлюють кардинально протилежні погляди на займенник: від усвідомлення його як повноправної частини мови до цілковитого його заперечення; крім того, багато дослідників пишуть про те, що займенник має ознаки частини мови не в повному обсязі. Саме різноплановість ознак займенників як частини мови та невизначеність їхніх перспектив у цій систематизації і зумовлює актуальність теми нашої кваліфікаційної роботи.

5. Перелік підлеглих розробці питань.

Конкретизація критеріїв виокремлення частин мови.

Уточнення сутності займенника як частини мови.

Характеристика становлення займенника як частини мови в українській мові та опис історії його дослідження в мовознавстві

Аналіз граматичних особливостей займенників.

Нове бачення займенника в систематизації частин мови.

Простеження частотності вживання займенників у різностильових текстах.

5. Графічного матеріалу немає.

6. Консультанти розділів дипломної роботи

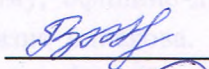
Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
	Немає		

7. Дата видачі завдання – 17 жовтня 2023 року.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Найменування етапів виконання кваліфікаційної роботи	Термін виконання	Примітка
1	Обрання теми кваліфікаційної роботи	Вересень 2023 року	
2	Опрацювання наукової літератури з теми дослідження	Вересень 2023 року	
3	Збирання матеріалу, його первинна наукова інтерпретація	Вересень-жовтень 2023 року	
4	Написання першого розділу кваліфікаційної роботи	Листопад 2023 – січень 2024 року	
5	Апробування результатів дослідження шляхом здійснення публікації у збірниках наукових праць та участі в конференціях	Січень, квітень, вересень 2024 року	
6	Написання другого і третього розділів кваліфікаційної роботи	Лютий-червень 2024 року	
7	Написання попереднього варіанту кваліфікаційної роботи	Вересень-листопад 2024 року	
8	Попередній захист кваліфікаційної роботи	Грудень 2024 року	
9	Остаточне завершення кваліфікаційної роботи	Грудень 2024 року	
10	Подача кваліфікаційної роботи на кафедру	Грудень 2024 року	

Студентка

Валентина МОСІЙЧУК

Керівник

Михайло ТОРЧИНСЬКИЙ

АНОТАЦІЯ

Тема роботи – «Займенник як частина мови: історія становлення, сучасне бачення, побутування в різностильових текстах». Автор – Валентина МОСІЙЧУК. Науковий керівник – Михайло ТОРЧИНСЬКИЙ. Обсяг дипломної роботи – 75 сторінок основного тексту, 85 сторінок загального тексту. Робота містить 1 додаток та 77 джерел посилання.

Ключові слова: займенник, критерії виділення частин мови, морфологічні категорії, семантика, синтаксична роль, частина мови.

Об'єктом дослідження є займенник як частина мови, а **предметом** – історія становлення прономінатива, сучасне бачення та побутування його в різностильових текстах.

Мета дослідження – комплексний аналіз займенника як частини мови в синхронії і діахронії.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. автори багатьох монографій, академічних граматики, підручників для закладів вищої освіти висловлюють кардинально протилежні погляди на займенник: від усвідомлення його як повноправної частини мови до цілковитого його заперечення; крім того, багато мовознавців пишуть про те, що займенник має ознаки частини мови не в повному обсязі. Це дозволяє нам пропонувати певні новації стосовно прономінативів.

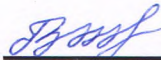
Таку частину мови, як займенник, варто залишити і до неї віднести лише прономінативи особові, особово-вказівні і зворотний, а також частину питально-відносних, заперечних і неозначених займенників, що мають спільні з іменниками семантику, синтаксичну роль, проте суттєво відрізняються морфологічними ознаками.

До займенникових прикметників потрібно віднести присвійні й означальні прономінативи, а також частину вказівних, питально-відносних, заперечних і неозначених займенників, що мають спільні з прикметниками семантику, морфологічні й синтаксичні особливості.

До займенникових числівників слід віднести окремі прономінативи: вказівний, питальний, заперечний, неозначені, які мають спільні з неозначеними числівниками семантику, особливості відмінювання та синтаксичну роль.

До займенникових прислівників, що вже давно практикується у вітчизняних граматиках, окремі особові, вказівні, означальні, питально-відносні, заперечні й неозначені прономінативи, яких об'єднують спільне походження, значення, відсутність відмінювання та синтаксична роль.

Субстантивні займенники, яких загалом більше, ніж ад'єктивних, переважають у поетичному підвиді художнього мовлення і розмовно-побутовому стилі, а прикметникові переважають у публіцистичному, офіційно-діловому і науковому стилях; в решті стильових різновидів кількість їх приблизно однакова. Адвербіальних займенників значно менше (вони повністю відсутні в офіційно-діловому і науковому стилях і одиничними прикладами представлені в публіцистичному та розмовно-побутовому), а нумеральних прономінативів загалом не нафіксовано.

Автор Валентина МОСІЙЧУК

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ ПЕРШИЙ. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ЗАЙМЕННИКІВ..	11
1.1. Критерії виділення частин мови.....	11
1.2. Займенник як частина мови. Проблема з'ясування його семантики.....	13
1.3. Розряди займенників.....	18
1.4. Морфологічні категорії прономінативів.....	21
1.5. Синтаксична роль займенників.....	29
1.6. Походження займенників. Проніміналізація.....	31
РОЗДІЛ ДРУГИЙ. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ПРОНОМІНАТИВІВ.....	33
2.1. Становлення займенника як частини мови в українській мові.....	33
2.2. Типологія займенників у граматиках ХІХ ст.	37
2.3. Стандартизація займенникових категорій у першій половині ХХ ст.	38
2.4. Нове бачення статусу займенника у другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст.	42
2.5.1. Нова структура самостійних і службових частин мови.....	51
2.5. Трансформація займенникових слів.....	54
РОЗДІЛ ТРЕТІЙ. ЧАСТОТНІСТЬ ВЖИВАННЯ ЗАЙМЕННИКІВ У РІЗНОСТИЛЬОВИХ ТЕКСТАХ.....	57
ВИСНОВКИ.....	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	73
ДОДАТКИ	
Додаток А. Тексти для визначення продуктивності займенникових слів.....	79

ВСТУП

Традиційно займенник кваліфікують як частину мови, що вказує на предмет, ознаку або кількість, але не називає їх. Відповідно, займенники можуть співвідноситися з іменниками, прикметниками або числівниками (часто їх ще ідентифікують як узагальнено-предметні, узагальнено-якісні й узагальнено-кількісні, або субстантивні, атрибутивні й нумеральні).

Загалом частини мови розрізняються на основі чотирьох критеріїв: семантичного (тобто за значенням), морфологічного (за особливостями відмінювання), синтаксичного (за роллю в реченні) та морфемного, або словотвірного (за морфемною структурою).

Із дефініції займенника зрозуміло, що він не має значення, оскільки не називає предмет, ознаку або кількість, а лише вказує на них, тобто виконує не номінативну, а лише дейктичну, або вказівну, функцію.

Різними є і морфологічні категорії прономінативів: узагальнено-предметні відмінюються за відмінками, більшість із них – за числами, окремі – за родами або особами; узагальнено-якісні – за родами, числами й відмінками, а узагальнено-кількісні – лише за відмінками.

Не збігаються й синтаксичні функції займенників: субстантивні можуть бути насамперед підметом й додатком, рідше – присудком й обставиною; атрибутивні – переважно узгодженим означенням або іменною частиною складеного іменного присудка, а нумеральні часто входять до складу підметів або додатків, а в непрямих відмінках виступають узгодженими означеннями.

Значна частина займенників є непохідними, первинними, а окремі з них утворюються префіксальним (*дехто, будь-який*), конфіксальним (*що-небудь, якась*), флективним (*такий, який*) способами.

Кількість займенників є однією з найменших серед повнозначних частин мови, відповідно, немає і значної кількості теоретичних студій, у яких би характеризувалися прономінативи. Передусім це докторська дисертація

В. М. Ожогана «Займенникові слова у структурі сучасної української мови» [47] та низка кандидатських, таких як «Функціонування займенникових слів у структурі тесту» Г. В. Волчанської [7], «Семантико-синтаксична сфера займенника в сучасній українській літературній мові» Н. П. Дзюман [16], «Семантика і функціонування неозначених займенників у сучасній українській мові» І. В. Дутко [17], «Прономінативи в українській інтимній поезії II пол. XX – поч. XXI ст.: семантика і стилістика» О. В. Калашник [28], «Займенникова реалізація текстових категорій» Т. П. Матвійчук [38], «Позиційна структура речень із займенниковими компонентами» Т. А. Огаренко [44], «Референційна семантика вказівних займенників: когнітивний аспект» Н. О. Тесленко [65], «Займенники і займенниковість в ідіостилі Т. Г. Шевченка» І. Б. Циганок [71], «Грамматика і семантика займенника в українській мові XVI–XVII століть» О. Б. Шпить [73], які захищені наприкінці XIX– на початку XXI ст.

І в названих вище працях, і в багатьох монографіях, академічних граматиках, підручниках для закладів вищої освіти (наприклад, таких, як «Грамматика української мови. Морфологія» О. К. Безпояско, К. Г. Городенської і В. М. Русанівського [3], «Теоретична морфологія української мови. Академічна грамматика української мови» І. Р. Вихованця і К. Г. Городенської [5], «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» І. Р. Вихованця [6], «Морфологія української мови» В. О. Горпинича [14], «Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія» К. Г. Городенської, І. Р. Вихованця, А. П. Загнітка, С. О. Соколової [15], «Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія» І. К. Кучеренка [34], «Грамматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія» М. Я. Плющ [50], «Українська мова. Енциклопедія» [69] та ін.) висловлюються кардинально протилежні погляди на займенник: від усвідомлення його як повноправної частини мови до цілковитого його заперечення; крім того, багато мовознавців пишуть про те, що займенник має ознаки частини мови не в повному обсязі.

Саме різноплановість ознак займенників як частини мови та невизначеність їхніх перспектив у цій систематизації і зумовлює **актуальність теми** нашої кваліфікаційної роботи.

Мета дослідження – комплексний аналіз займенника як частини мови в синхронії і діяхронії.

Для реалізації зазначеної **мети** необхідно виконати такі **завдання**:

- 1) конкретизувати критерії виокремлення частин мови;
- 2) уточнити сутність займенника як частини мови;
- 3) схарактеризувати становлення займенника як частини мови в українській мові та описати історію його дослідження в мовознавстві;
- 4) проаналізувати граматичні особливості займенників;
- 5) запропонувати нове бачення займенника в систематизації частин мови;
- 6) простежити частотність вживання займенників у різностильових текстах.

Об'єктом дослідження є займенник як частина мови, а **предметом** – історія становлення прономінатива, сучасне бачення та побутування його в різностильових текстах.

Джерельною базою рóзвідки послуговували найдавніші граматики української мови, наприклад: «Грамматика мови малоруської в Галиції» («Grammatyka języka małoruskiego w Galicyi») І. Вагилевича [77], «Грамматика руської мови» («Грамматика руського языка») Я. Головацького [12], «Грамматика словенська» («Грамматика словенска») Л. Зизанія [24], «Грамматика мови руської в Галиції...» («Grammatic der ruthenischen oder klein russischen Sprache in Galizien = Grammatyka językq ruskiego w Galicyi») Й. Левицького [74], «Слов'яно-руська грамматика...» («Grammatica slavo-rutena: seu vetero-slavicae, et actu in montibus Carpathicis parvo-Russicae, seu dialecti vigentis lingvae») М. Лучкая [75], «Грамматика малоросійського нареччя...» («Грамматика малоросіскаго наречія или Грамматическое показаніе существеннейших отличій, отладивших Малоросііское нарече от чистого Росііскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаніями и сочиненіям») О. П. Павловського [48], «Грамматика словенської правильна

синтагма» («Грамматіки Славенския правильное Свнтагма») М. Смотрицького [58], «Грамматика слов'янська» («Граматыка Словенская, написана пре Іоанна Ужевича, словянина, славной Академіи Париской в Теології студента в Парижу») І. Ужевича [68], а також низка граматик і підручників першої половини і середини ХХ ст., як-от: «Історична морфологія української мови: нариси із словозміни та словотвору» С. П. Бевзенка [1], «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» за редакцією І. К. Білодіда [62], «Українська мова: практ.-теорет. курс» П. Горещького та І Шалі [13], «Курс сучасної української літературної мови» М. А. Жовтобрюха й Б. М. Кулика [19], «Грамматика української мови» П. Коваліва [30], «Теоретичні питання граматики української мови» І. К. Кучеренка [35], «Українська мова : програма-конспект» М. Наконечного [41], «Грамматика українського язика» І. Нечуя-Левицького [42], «Грамматика української мови для самонавчання в допомогу шкільній науці» В. Сімовича [56], «Рутенська грамматика» («Ruthenische Grammatik») С. Смаль-Стоцького [76], «Грамматика руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера [57], «Українська грамматика» Є. Тимченка [66] тощо. Для з'ясування функціональних особливостей займенників використано зразки художнього, розмовно-побутового, офіційно-ділового, публіцистичного, наукового, епістолярного й конфесійного стилів.

У процесі дослідження використано такі методи, як *описово-тематичний* (для виявлення й систематизації займенника як частини мови в лінгвістичному аспекті), *порівняльно-історичний* (для опису становлення займенника як частини мови в українській літературній мові), *аналітичний* (для аналізу граматичних особливостей займенника), *дедукції* (для розкриття нового бачення займенника в системі частин мови), *функціональний* (для опису та пояснення вживання займенника в різностильових текстах), *узагальнення* (для формулювання висновків), а також прийом *кількісних підрахунків* (для визначення продуктивності займенників у проаналізованих текстових зразках).

Наукова новизна роботи полягає в детальному описі становлення займенника як частини мови в сучасній українській мові та розкритті нового бачення його в цій

систематизації й характеристики побутування займенників у текстах різних хронологічних зрізів.

Теоретичне значення нашої р'язвідки полягає у з'ясуванні місця займенника в морфології сучасної української мови, систематизації прономінативів за їхніми розрядами та визначенні особливостей їхнього функціонування в різностильових текстах.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання його результатів під час вивчення навчальних дисциплін «Сучасна українська літературна мова. Морфологія», «Загальне мовознавство», «Історична граматики української мови» у закладах вищої освіти та для написання наукових студій із граматики сучасної української мови.

Апробація результатів роботи. Основні положення дипломної роботи заслуховувалися на VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Документно-інформаційні комунікації в умовах глобалізації: стан, проблеми і перспективи» (23 листопада 2023 року, м. Полтава, тема виступу – «Особливості вживання займенникових слів у текстах різножанрових документів української мови»), Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми лінгвістики та лінгводидактики» (18 квітня 2024 року, м. Умань, тема виступу – «Розряди займенників в українській мові XVI–XIX століть») і II Подільських філологічних читаннях (19 квітня 2024 року, м. Хмельницький, тема виступу – «Граматичні та функціональні особливості прономінативів в українській мові»). За темою дипломної роботи опубліковано дві статті: «Лексико-семантичні та граматичні особливості прономінативів у новелістиці Василя Стефаника» («Поділля. Філологічні студії», 2024 рік) [40], «Класифікація розрядів займенників в XVI–XIX століттях» («Діє_Слово», 2024 рік) [39].

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів з підрозділами, висновків, списку використаної літератури й одного додатка. Загальний обсяг роботи – 85 сторінок, основний зміст роботи викладено на 75 сторінках. Список використаної літератури містить 77 бібліографічних описів.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ЗАЙМЕННИКІВ

1.1. Критерії виділення частин мови

Морфологія як лінгвістичний термін має у своїй основі грецизми *μορφή* – «форма» і *λογία* – «слово», «вчення» і функціонує із двома значеннями: 1) граматична будова слова; система притаманних мові морфологічних одиниць, категорій і форм, а також правил їх функціонування; 2) розділ граматики, що вивчає внутрішню граматичну будову слова і граматичні класи слів [69, с. 377].

Ці граматичні класи слів мовознавцями кваліфікуються як частини мови. Цей термін, запроваджений олександрійськими граматистами, є калькою вислову давньогрецького (*mere tu logu*) чи латинського (*partes orationis*) походження зі значенням «частина мовлення, висловлення, речення», і таке походження свідчить, що спочатку частини мови ототожнювалися із членами речення [69, с. 788].

В академічній «Граматиці сучасної української літературної мови» зазначено: «Частини мови – це найбільші морфологічні класи слів, яким притаманні такі чотири ознаки: 1) узагальнене (категорійне) значення, абстраговане від конкретних лексичних значень слів; 2) структура морфологічних категорій; 3) система форм словозміни або її відсутність; 4) спільність синтаксичних функцій» [15, с. 25].

І. Р. Вихованець у монографії «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» визначив три ознаки, на основі яких виділяються частини мови: «... ряд слів об'єднуються в семантико-граматичний клас – частину мови. Об'єднання слів у частини мови найбільш повно реалізується за семантичними, синтаксичними і морфологічними ознаками» [6, с. 9].

М. Я. Плющ розглядає частини мови «як лексико-граматичні класи слів, кожний з яких характеризується: спільністю загальнокатегорійного (частиномовного) значення і граматичних властивостей: морфологічних категорій, системи форм словозміни (або її відсутності) та синтаксичних функцій, а також своєрідністю морфемного складу і словотворення» [50, с. 84].

У підручнику «Сучасна українська літературна мова» С. О. Карамана подається подібне визначення «Частини мови розглядаються як класи слів, що характеризуються спільністю: а) загальнокатегоріального (частиномовного) значення; б) морфологічних категорій і парадигматики; в) морфемного складу і словотворчих засобів; г) синтаксичних функцій» [60, с. 176–177].

В. М. Русанівський в енциклопедії «Українська мова» писав, що частини мови – це «лексико-граматичні класи слів, кожен з яких характеризується морфологічними, синтаксичними і лексико-семантичними особливостями» [69, с. 788].

У «Словнику сучасної лінгвістики: поняття і терміни» А. П. Загнітка зазначається, що «частини мови – основна морфологічна категорія, відповідно до якої всі слова поділяються на граматичні класи (Ч. м.). Ч. м. – лексико-граматичні класи слів, установлені на основі спільності: а) узагальненого (загальнокатегорійного) значення, абстрагованого від конкретних морфологічних та лексичних значень слів цього класу; б) морфологічних категорій; в) основних синтаксичних функцій; г) словотвірних властивостей» [22, IV, с. 158].

Таким чином, більшість дослідників кваліфікує частини мови як лексико-граматичні класи слів, виокремлені на основі їхнього значення, морфологічних категорій, синтаксичних функцій, а також словотворчих засобів. Це означає, що основними критеріями поділу слів на частини мови є семантичний (або лексичний), морфологічний, синтаксичний і словотвірний (або морфемний).

Крім загальновизнаних семантичного, синтаксичного та морфологічного критеріїв, потрібно застосовувати вибірково ще один критерій – словотвірний, який може бути досить показовим за виділення частин мови в неоднозначних випадках. Словотвірний критерій як допоміжний, оскільки він стосується тільки похідних слів, відображений у специфічних для деяких частин мови словотворчих афіксах [15, с. 28].

Як бачимо, автори «Граматики сучасної української літературної мови» І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко А. П. і С. О. Соколова основним для систематизації частин мови вважають семантичний критерій, однак не всі мовознавці з цим твердженням погоджуються. Наприклад, М. П. Кочерган пише,

що «із трьох ознак традиційно на перше місце ставлять морфологічні» [32, с. 246], а також зауважує, що «не всі частини мови виділяють за одним принципом. Якщо, скажімо, *іменник*, *прикметник*, *дієслово*, *прислівник* виокремлюють за морфологічними і, відповідно, синтаксичними ознаками, то *займенники* і *числівники* – за логіко-семантичною (поняттевою) ознакою» [32, с. 247].

Такої ж думки автор словникової статті «Частини мови» в енциклопедії «Українська мова» В. М. Русанівський: «Одні дослідники поділяють слова на Ч. м., віддаючи перевагу їх лексичному значенню, інші – їхній форм. структурі. Загальноприйнята класифікація, в основу якої покладено морфол. принцип, що доповнюється синтакс. і лекс.-семантичним» [69, с. 788].

М. Я. Плющ віддає перевагу синтаксичному критерію: «Виведення на перше місце синтаксичного критерію цілком правомірне, якщо брати до уваги функціонування слів (та форм їх) у мовленні ... Синтаксична спеціалізація кожного лексико-граматичного класу зумовлює морфологічну організацію слів: системи морфологічних категорій, засобів вираження граматичних значень, системи словозміни, специфіку морфемної будови, а для похідних слів – і способів словотворення» [50, с. 84–85].

Відзначимо, що кожна частина мови має як пріоритетні критерії виокремлення, так і додаткові. Безумовно, це стосується і займенника.

1.2. Займенник як частина мови. Проблема з'ясування семантики

За енциклопедією «Українська мова», займенник – це «частина мови, що вказує на особу, предмет або ознаку, але не називає їх. Займенники утворюють особливу систему слів-субстантивів (слів-замінників), які, крім того, виявляють значеннєву, морфологічну та синтаксичну спільність із відповідними частинами мови.

Термін уперше виділено в додатках «Оупражнення граматичнія», що містилися наприкінці книги «Руска языкоучебна читанка» (Відень 1863) і в граматиці «Мала граматика языка руського для школь головныхъ» Г. Шашкевича (Відень, 1865).

Сучасного написання термін набув в «Українській граматиці» Є. Тимченка (ч. 1. К., 1907). До займенника звичайно зараховують тільки слова, функціонально співвідносні з класом імен – іменниками, прикметниками, числівникам» [69, с. 188].

Отже, в енциклопедії підкреслюється, що займенники можуть вказувати на особу, предмет або ознаку (плюс до всього – ще й на кількість та обставину), але конкретно не називати їх.

Такі особливості прономінативів підкреслюються і в інших наукових та навчальних працях.

Зокрема, в академічному виданні «Сучасна українська мова. Морфологія» за редакцією І. К. Білодіда дається одне з найповніших визначень цієї частини мови: «Займенники як частина мови становлять особливий клас слів, позбавлених конкретно виявленого матеріального змісту; вони виступають еквівалентами іменників, прикметників і числівників, даючи найзагальніше уявлення про предметність, ознаку й число» [62, с. 265].

Незначною мірою відрізняються дефініції займенника в інших виданнях, зокрема підручниках з української мови для закладів вищої освіти, як-от: «Сучасна українська мова» за редакцією О. Д. Пономарева: «Займенник – це самостійна частина мови, яка не називає предмети, їх ознаки і кількість, а лише вказує на них» [63, с. 164]; «Сучасна українська літературна мова» за редакцією А. П. Грищенка: «Займенниками називаються слова, що вказують на предмети, ознаки і кількості, не називаючи їх» [59, с. 351]; «Морфологія української мови» В. О. Горпинича: «Займенник – самостійна частина мови, яка не називає предмети, ознаки чи обставини, а лише вказує на них» [14, с. 136]; «Сучасна українська літературна мова» за редакцією С. О. Карамана: займенником «... називається частина мови, яка узагальнено вказує на предмети, ознаки або кількісність, не називаючи їх», і розрізняються займенники, співвідносні з назвами предметів, ознак або кількості [60, с. 236–237]; «Сучасна українська літературна мова» О. О. Резван: «Займенник – це самостійна частина мови, яка не називає предмети, їхні ознаки і кількість, а лише вказує на них» [52, с. 118].

Подібними є і визначення займенника в підручниках «Рідна мова» із рідної мови (6 клас) для закладів загальної середньої освіти, авторами яких є С. Я. Єрмоленко і В. Т. Сичова: «Займенник – це самостійна частина мови, що вказує на предмети, їхні ознаки, кількість, але називає їх» [18, с. 209]; О. П. Глазова: «Займенник – самостійна частина мови, яка вказує на особу, предмет, ознаку, кількість, але не називає їх» [10, с. 253]; колектив авторів під керівництвом М. І. Пентиліук: «Займенник – це самостійна частина мови, що вказує на предмет, ознаку чи кількість, але не називає їх» [49, с. 226]; І. Літвінова: «Займенник (замість імені) – це самостійна частина мови, що вказує на предмет, ознаку або кількість, але називає їх» [37, с. 251], а також у навчальному посібнику для старшокласників та вступників до ЗВО «Українська мова» Л. П. Гнатюк та О. В. Бас-Кононенко: «Займенником називається частина мови, яка вказує на предмети, ознаки або кількість, але не називає їх» [11, с. 125] і в навчальному посібнику «Українська мова для абітурієнтів» Г. О. Козачук: «Займенником називається повнозначна частина мови, яка вказує на предмети (*він, вона, воно, ти, ми, щось, що-небудь*), ознаки (*той, цей, такий, всякий*) або кількість (*скільки, стільки*), але не називає їх» [31, с. 139].

Як бачимо, основним у визначенні займенника як частини мови є вказівка на предмет, ознаку або кількість без називання їх. Власне семантику займенника детально схарактеризував В. О. Горпинич, який насамперед зазначив: «Визначальною особливістю семантики займенників є її абстрактний характер. Займенникам властива невизначеність предметного значення кореня, відсутність номінативних відношень, надзвичайно широке й загальне значення, що й формує абстрактний характер їх семантики» [Горпинич, 2004, с. 137]. Звідси закономірно випливає висновок, що категоріальним значенням займенника є не назва предмета, ознаки, обставини, а вказівка на них (дейксис) [14, с. 137].

В окремих дефініціях підкреслюється, що займенники співвідносяться не тільки з іменниками, прикметниками і числівниками, але й прислівниками: «На основі семантико-граматичної подібності до інших частин мови займенники поділяються

на іменникові (*я, ти, він*), прикметникові (*наш, свій, твій*), числівникові (*кільканадцять, стільки*), прислівникові (*там, тут, тоді*)» [14, с. 136].

І. Р. Вихованець у словниковій статті «Займенник» енциклопедії «Українська мова» теж зазначав: «До З. звичайно зараховуються тільки слова, функціонально співвідносні з класом імен – *іменниками, прикметниками, числівниками*. Як З. також функціонують деякі групи *прислівників*. З цього погляду можна виділити 4 типи займ. слів: займенникові іменники, займенникові прикметники, займенникові числівники, займенникові прислівники» [69, с. 188].

Підкреслимо, що така градація не характерна для шкільних підручників з рідної мови, та й не у всіх виданнях для закладів вищої освіти вона наявна. Крім того, фіксуються й інші термінопозначення таких груп прономінативів: *узагальнено-предметні* (або *субстантивні* – з іменниковим типом відмінювання), *узагальнено-якісні* (або *ад'єктивні* – з прикметниковим типом відмінювання), *узагальнено-кількісні* (або *нумеральні* – з числівниковим типом відмінювання) та *узагальнено-обставинні* (або *адвербіальні* – незмінні). Останній різновид залишається, оскільки така систематизація останнім часом активно пропагується у вітчизняних граматиках.

Кожна група займенників має певні диференційні ознаки.

Іменникові займенники мають узагальнено-предметне значення, відповідають на питання *хто?, що?*, відмінюються за відмінками, значна частина – за числами, а деякі – за родами й особами. До субстантивних форм належать займенники *я, ти, він, вона, воно. ми. ви. вони. себе, хто, що. ніхто, ніщо, дехто, децо, абихто. абищо, хтось, щось, будь-хто, будь-що. казна-хто, казна-що, хтозна-хто, хтозна-що, хто-небудь, що-небудь*. Як бачимо, серед узагальнено-предметних прономінативів часто фіксується суплетивізм (*я – мене, ти – тебе, він – його, ми – нас, ви – вас, хто – кого, що – чого*). Займенники *хто. що, він, вона. воно* мають відмінювані форми, наближені до прикметникового типу. У родовому і знахідному відмінках займенники *він, вона, воно, вони* можуть мати безприйменникову (*його, її, його, їх*) і прийменникову (*до нього, від неї, в нього. у них*) форми, причому у другій появляється приставний звук **н**, що характерно і для форм орудного відмінка ((з) *ним, нею, ним, ними*). Зворотний

займенник *себе* не має форми називного відмінка. У заперечних і неозначених займенниках можливі інтерпозиції прийменника, який ніби «розриває» прономінатив на частини (*нікого – ні в кого, нічим – ні з чим, декого – де в кого (і в декого), абикому – аби на кому (і на абикому)*).

Прикметникові займенники узагальнено виражають ознаку предмета, його невизначеність тощо, відповідають на питання *який?, котрий?, чий?*, відмінюються за родами, числами й відмінками (крім слів *його, її, їх*). До ад'єктивних форм належать займенники *мій, твій, наш, ваш, їхній, свій, який, чий, котрий, той, цей, такий, весь, сам (самий), сякий, кожний, інший, ніякий, нічий, нікотрий, деякий, дечий, декотрий, будь-який, будь-чий, якийсь, чийсь, котрийсь, який-небудь, чий-небудь, котрий-небудь, абичий, абиякий, хтозна-який, хтозна-чий, хтозна-котрий, казна-який, казна-чий, казна-котрий*. Рідко в заперечних і неозначених узагальнено-якісних займенниках фіксується інтерпозиція прийменників (*ні в яких, де на яких, проте можна і на деяких*).

Числівникові займенники мають узагальнено-кількісне значення, відповідають на питання *скільки?* і відмінюються за відмінками. До нумеральних форм належать займенники *скільки, стільки, ніскільки, будь-скільки, хтозна-скільки, скільки-небудь*. Узагальнено-кількісні числівники, як і звичайні числівники, у називному і знахідного відмінках, поєднуються з іменником способом керування, а в інших відмінках – способом узгодження: *стільки хлопців – стількох хлопців, стільком хлопцям* і т. д.

Прислівникові займенники мають узагальнене обставинне або обставинно-означальне значення, відповідають на питання *де?, коли?, куди?* і не мають форм словозміни. До адвербіальних форм належать займенники *де, десь, будь-де, де-небудь, туди, куди, кудись куди-небудь, будь-куди, абикуди, коли, колись, коли-небудь, будь-коли, там, тут, сюди, скрізь, тоді, так, завжди, як, як-небудь, будь-як, абияк, якимсь* тощо.

Як бачимо, займенники можуть бути узагальнене предметне, якісне, кількісне або обставинне значення, на основі чого розрізняються субстантивні, ад'єктивні, нумеральні й адвербіальні прономінативи.

1.3. Розряди займенників

На основі семантики займенники поділяються на певні розряди: особові, особово-вказівні (у багатьох граматиках та підручниках для ЗВО не виокремлюються і кваліфікуються як особові), зворотний, присвійні, вказівні, означальні, заперечні, неозначені, питальні і відносні (два останні часто розглядаються як один клас, що відрізняється лише синтаксичною роллю).

Особові займенники (*я, ми, ти, ви*) вказують на особу мовця (*я*), особу, якій адресоване мовлення (*ти*), особу мовця в поєднанні з іншими особами (*ми*), особу, якій адресоване мовлення, в поєднанні з іншими особами (*ви*).

Особово-вказівні займенники (*він, вона, воно вони*) вказують на особу, що не бере участі в мовленні, або на предмет, про який повідомляють.

Зворотний займенник (*себе*) вказує на особу або предмет, що виступає в реченні в ролі об'єкта і співвідноситься з тією ж особою або предметом, але в позиції суб'єкта.

Присвійні займенники (*мій, твій, його, її, наш, ваш, їх, їхній, свій*) вказують на належність предмета особі або іншій істоті.

Вказівні займенники (*той (отой), цей (оцей), такий (отакій), стільки*) виділяють певний предмет з ряду однорідних (*цей, той*) або вказують на згадану в попередньому контексті ознаку предмета (*такий*) чи його кількість (*стільки*).

Означальні займенники (*сам, самий, увесь, всякий, кожний, інший*) вказують на певну ознаку предмета, підкреслюють самостійну роль особи або предмета в чому-небудь (*сам, самий*), їх відокремлення від інших осіб або предметів, їхню вагомість (*увесь*), на повне охоплення осіб і предметів із відтінком сукупності (*всякий*) чи роздільності, позначають протиставлення (*інший*).

Означальний займенник *сам, самий, сама, саме, самі* з наголосом на другому складі уживається на означення того, що особа, (чи предмет) виконує дію сама, без сторонньої допомоги: *Беріть і самі працюйте. Сама собою робота не зробиться.* Займенник з наголосом на першому складі має значення крайньої просторової чи часової межі іменника, при якому він ужитий: *Долина по самі плечі вкутана в*

туман. Понад самою річкою йшли рибалки. У ролі підсилювальної частки при словах на означення часу, причини теж уживається займенник *самий*: *Це ж була якась дивовижка. А саме – квіти на вкритій снігом поляні* [52, с. 120].

Питальні займенники (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*) виражають намагання мовця ідентифікувати за допомогою співрозмовника особу, предмет, якусь ознаку чи кількість і виконують роль питальних слів у питальних реченнях: *Хто відсутній? Що це таке? Який сьогодні день? Котра година? Чий олівець? Скільки кілометрів ми пройшли сьогодні?*

Як підклас питальних виокремлюють **питально-відносні** займенники (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*), які використовуються переважно в окличних реченнях, подібних до риторичних питань: *Хто може випити Дніпро! Яка ж ти красуня! Що за день гарний сьогодні!*

Відносні займенники (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*) сполучають анафоричну функцію (відсилають до попереднього слова в тексті) з функцією сполучного слова у підрядному реченні (передають підпорядкування підрядного речення головному: *Хто не робить, той не їсть. Який Сава, така й слава. Скільки мотузці не витись, а кінець все одно прийде. Що посієш, те й пожнеш.*

Заперечні займенники (*ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки, жодний*) передають заперечення того лексичного змісту, який виражений після префіксальною частиною слова.

Займенник *жодний* (*жоден*) уживається у двох значеннях: 1) «ні один»: *Не було жодної школи з українською мовою навчання*; 2) «ніякий»: *Немає жодних проблем* [52, с. 120].

Неозначені займенники (*абихто абищо, абиякий, абичий, дехто, дещо, деякий, дечий, декотрий, хтось, щось, якийсь, чийсь, котрийсь, будь-то, будь-що, будь-який, будь-чий, хто-небудь, що-небудь, який-небудь, чий-небудь, котрий-небудь, скільки-небудь, казна-хто, казна-що, казна-який, казна-котрий, казна-скільки, хтозна-хто, хтозна-котрий, хтозна-скільки*) вказують на точно не окреслене уявлення про предмети, ознаки або кількість.

Із такою градацією певним чином співвідносяться займенникові прислівники, які поділяються на ті самі розряди, що й іменні займенники, і це:

особові (*по-моєму, по-твоєму, по-вашому, по-нашому, по-їхньому*);

зворотний (*по-своєму*);

означальні (*по-іншому, по-всякому, всюди, сюди, завжди*);

вказівні (*тут, там, так, тоді, туди, скрізь, тому*);

питальні (*де, куди, коли, як, чому*), які вживаються на початку питальних речень: *Куди їдеш? Коли вихідний? Як справи?*;

відносні (*де, куди, коли, як, чому*), які вживаються як сполучні слова, що поєднують із головним реченням підрядні частини складнопідрядних обставинних підрядних речень: *Де не посій, там вродиться. Як посієш, так пожнеш. Куди голка, туди й нитка*;

заперечні (*нікуди, ніяк, нізащо, ніколи*);

неозначені (*колись, коли-небудь, будь-коли, деколи, чомусь, хтозна-чому, казна-чому, хтозна-куди, абикуди, кудись, декуди, будь-куди, куди-небудь, колись, коли-небудь, будь-коли, деколи, хтозна-коли, казна-коли, абияк, якось, будь-як, як-небудь, казна-як, хтозна-як*) [69, с. 188–189].

Таке розмежування узагальнено-обставинних займенників тісно пов'язане з утворенням їх від певних розрядів іменних займенників.

Загалом же критерії розмежування розрядів займенників чітко визначені, і лише виокремлення особово-вказівних прономінативів та поділ на два класи питально-відносних підтримується не всіма авторами граматики і підручників, зокрема шкільних.

Також зазначимо, що групування займенників за розрядами не має істотного значення для характеристики їхніх морфологічних категорій, оскільки, наприклад, вказівні займенники *той, цей, такий* мають прикметниковий тип відмінювання, а *стільки* – числівниковий, або питальні займенники *хто, що* – іменниковий, *який, чий, котрий* – прикметниковий, а *скільки* – числівниковий (тут вагомим є співвіднесення прономінативів із іменниками, прикметниками, числівниками та прислівниками).

1. 4. Морфологічні категорії прономінативів

Морфологічні категорії займенників тісно пов'язані з особливостями відмінювання таких слів і залежать насамперед від співвіднесення з іменниками, прикметниками, числівниками і прислівниками.

Усі узагальнено-предметні займенники мають відмінкові форми, однак кожен розряд, а іноді – і окремий прономінатив можуть характеризуватися певними особливостями.

Так, для особових займенників властиве явище суплетивізму, тобто в непрямих відмінках вони мають різні основи (*я – мене, ти – тебе, ми – нас, ви – вас*). Голосний *е* в родовому і знахідному відмінках займенника другої особи однини чергується з голосним *о* в давальному, орудному і місцевому відмінках (*тебе – тобі, тобою, на тобі*). В особових займенниках першої і другої особи в родовому відмінку безприменникових конструкцій вживаються форми з наголосом на другому складі, напр.: *мене, тебе*; у применникових конструкціях – наголос на першому складі, напр.: *до мене, від тебе*. У займеннику *я* в орудному відмінку випадає голосний звук *о* (*мною*). Однинність і множинність в особових займенниках представлені, відповідно, формами *я, ти – ми, ви*. Термін «особові займенники» вказує і на те, що такі пропріативи мають форми першої (*я, ми*) і другої (*ти, ви*) особи.

Відмінкові форми особово-вказівних займенників теж характеризуються різними основами (тобто в них засвідчене явище суплетивізму). Займенники третьої особи, якщо перед ними є применники, мають у родовому, знахідному, орудному і місцевому відмінках початковий (епентетичний) звук *н* (*з нього, до неї, над ним, під ними*), і цей звук додається як після всіх первинних применників (*без, в, від, для, до, за, з, на, над, перед, під, по, при, про, у, через*), так і після деяких похідних применників іменникового й прислівникового походження (*край, коло, круг, біля, ззаду, навколо, попереду, посеред, проти, після*), які переважно функціонують із родовим відмінком особово-вказівного займенника. Цей звук розвинувся з колишніх применників, що закінчувались на носовий приголосний

н: *сьн, кьн, вьн*, коли діяв закон відкритого складу: тоді кінцевий прийменниковий **н**, який закривав склад, став сприйматися як початковий звук прийменника третьої особи в непрямих відмінках, внаслідок чого в давньоукраїнській мові склади стали відкритими, наприклад: *вьн гего* – *въ ніего* (укр. *в нього*); *кьн іему* – *къ нгєму* (укр. діалектне *к ньому*); *сьн имь* – *сь нимь* (укр. *з ним*). Під впливом названих прийменників з'явився початковий **н** в займенниках і після інших прийменників [52, с. 122]. Однак підкреслимо, що в давальному відмінку, де з особово-вказівними займенниками в сучасній українській літературній мові вживаються тільки окремі прийменники прислівникового походження (*навскоси їй, назустріч йому наперекір йому*) та окремі прийменники дієслівного походження (*завдяки, навперейми*), початкового **н** немає, тому що такі мовні одиниці виникли пізніше. У місцевому відмінку займенники *він, воно* мають паралельні форми (*на ньому і на нім*), а загалом такі форми в родовому, давальному, знахідному і місцевому збігаються.

Особово-вказівні займенники мають також категорію роду (*він* – чоловічий рід, *вона* – жіночий рід, *воно* – середній рід), числа (*він, вона, воно* – одинина, *вони* – множина) і, як уже відзначалося, особи (вони всі віднесені до третьої особи).

Характерною особливістю зворотного займенника, як уже зазначалося, є відсутність форми називного відмінка. Загалом же цей прономінатив відмінюється, як особовий займенник *ти*, і так само в родовому відмінку безприйменникових конструкцій вживається форма з наголосом на другому складі (*себе*), а у прийменникових конструкціях наголос на першому складі (*до себе*). Граматично виражених категорій роду і числа зворотний займенник не має.

Питальні і відносні займенники іменникового типу *хто, що* теж не мають родових і числових форм. У непрямих відмінках функціонують суплетивні форми. У місцевому відмінку можливе використання паралельних форм *на кому і на кім, на чому і на чім*, але другий варіант більш активно вживається в усному мовленні.

Заперечні прономінативи з іменниковим типом відмінювання *ніхто, ніщо* мають ті ж самі морфологічні ознаки, що й питально-відносні, від яких вони утворилися. Частка **ні** пишеться з твірною лексемою разом, однак якщо її і твірну

лексему розділяє прийменник, то конструкція пишеться у три слова, що фіксується в родовому, орудному й місцевому відмінках. У місцевому відмінку також можливе використання паралельних форм *ні на кому* і *ні на кім*, *ні на чому* і *ні на чім*.

Аналогічні атрибути мають неозначені узагальнено-предметні займенники. Це, зокрема, стосується випадків, коли між часткою *аби*, *де*, *будь*, *казна*, *хтозна* і твірним словом вживається прийменник, і все пишеться окремо, у три слова (*аби з ким*, *де в чому*, *будь на чому*, *казна в кого*), а також використання паралельних форм у місцевому відмінку, які можуть функціонувати з прийменником на початку і всередині: *будь на кому* і *будь на кім*, *аби в чому* і *аби в чім* (а також *на будь-кому*, *на будь-кім*, *в абичому*, *в абичім* (однак такі конструкції і в першому, і в другому випадках не завжди можна утворити)) В орудному відмінку такі прономінативи теж мають паралельні форми зі вставним *о* і без нього (*кимсь*, *чимсь* – *кимось*, *чимось*).

Отже, іменникові займенники переважно відмінюються за відмінками, окремі прономінативи – за родами, особами й числами. Для них характерні суплетивні форми і наявність двох або більше варіантів у непрямих відмінках.

Більш простою є система відмінювання узагальнено-якісних займенників, абсолютна більшість яких має відмінкові, родові і числові форми і характеризується подібністю закінчень до флексій прикметників твердої і м'якої груп, проте окремі форми мають індивідуальні відмінності.

Зокрема, присвійні прикметники *мій*, *твій*, *свій* відмінюються за зразком прикметників твердої групи. У знахідному відмінку ці прономінативи чоловічого і середнього роду, залежно від того, ідентифікують вони істоту чи неістоту, можуть мати форму називного чи родового відмінка (*забрав свій портфель* – *зустрів свого товариша*). У розмовному стилі й у діалектному мовленні трапляються як стягнені форми займенників *мій*, *твій* *свій* у давальному відмінку однини (*мому*, *твому*, *свому*), так і нестягнені в родовому (*мійого*, *твійого*, *свійого*) і давальному (*моюму*, *твоюму*, *своюму*) відмінках однини. Натомість як літературні кваліфікуються паралельні форми цих займенників у місцевому відмінку однини (*на твоєму* – *на твоїм*). Займенники жіночого роду варіантних конструкцій не

мають, а множинні можуть розрізнятися лише в знахідному відмінку, коли вони узгоджуються з назвами істоти або неістоти і відповідно вживаються у формі родового чи називного відмінків (*бачив **твоїх** друзів – люблю **твої** вареники*).

Як відзначають О. О. Резван й А. М. Приходько, такі присвійні займенники в непрямих відмінках мають закінчення, майже подібні до відповідних форм особово-вказівного прономінатива *він* (*вона, воно*) [52, с. 122].

Присвійні займенники *наш, ваш* теж відмінюються як прикметники твердої групи, у знахідному відмінку мають закінчення називного або родового відмінків (залежно від узгодження з назвами неістот чи істот: *прочитав **ваші** зауваження – привітав **наших** футболістів*). а в місцевому – паралельні форми на **-ім** або **-ому** (*на **наш**ім – на **наш**ому*).

Як прикметник м'якої групи відмінюється присвійний прикметник *їхній*, що аналогічно з попереднім описом має паралельні форми у знахідному відмінку однини і множини (*оглянув **їхні** поля – похвалив **їхніх** дітей*) та місцевому відмінку чоловічого і середнього роду (*на **їхні**м – на **їхнь**ому*).

Присвійні займенники *його, її, їх* вважаються незмінними.

Вказівні ад'єктивні прономінативи *той, такий* і їхні варіанти *отой, отакий* відмінюються як прикметники твердої групи, в чоловічому і середньому роді мають паралельні форми у знахідному відмінку однини і множини (*купив **той** автомобіль – застрелив **того** хижака*) та місцевому відмінку однини (*на **тако**му – на **такі**м*). Вказівні займенники жіночого роду *та, ота* в родовому однини мають дві форми: звичайну нестягнену (*тієї*) і рідше вживану стягнену (*тої*), як і в орудному відмінку однини: звичайну нестягнену (*тією*) і рідше вживану стягнену (*тою*).

Займенники *цей, оцей* відмінюються як прикметники м'якої групи і мають паралельні форми чоловічого і середнього роду у знахідному відмінку однини (*прочитав **цей** твір – зустрів **цього** чоловіка*), у знахідному відмінку множини (*оглянув **ці** пам'ятки – зустрів **цих** хлопців*) й місцевому відмінку однини (*на **ць**ому – на **ці**м*). Аналогічно відмінюються й діалектні форми займенника *сей, се, ся, сі*

(наприклад, *сього, сьому, се* або *сього, сим, на сьому* або *на сім; сієї, сій, сю, сією, на сій; сих, сим, сі* або *сих, сими, на сих*).

Означальні займенники *самий, кожний, всякий, інший* відмінюються як прикметники твердої групи. Усічені форми таких пропріативів *сам, всяк* мають нульове закінчення лише в називному або співзвучному з ним знахідному відмінках, а в решті відмінкових форм флексії повних і коротких займенників збігаються (*сам, самий – самого, самому* і т. д.). Традиційно означальні займенники мають паралельні форми чоловічого і середнього роду у знахідному відмінку однини (*переглянув **інший** фільм – зустріла **іншого** хлопця*), у знахідному відмінку множини (*залишив **самі** руїни – побачив **самих** дівчат*) й місцевому відмінку однини (*на кожному – на кожнім*). Означальний займенник *сам* у називному і спільному з ним знахідному відмінках множини має паралельні форми: літературну *самі* (*Могли би і **самі** сказати*) і діалектну *сами* (***Сами** би прийшли*).

Означальний займенник *весь* (*увесь, ввесь*) в однині відмінюється, як займенник *цей* (тобто за зразком прикметників м'якої групи), але з відмінним м'яким закінченням в орудному відмінку (*всім, всією*); у множині *цей* займенник має відмінкові форми, подібні до форм прикметників м'якої групи, лише з відмінним закінченням орудного відмінка **-іма**, що походить із давньої форми множини (*всіма*). У знахідному відмінку однини прономінативи чоловічого і середнього роду, а множини – всіх родів набувають форм називного або родового відмінків (*обходив **увесь** ліс, з'їв **усього** півня – об'їздив **усі** поля, запросив **усіх** учнів*). У місцевому відмінку однини займенники чоловічого і середнього родів мають паралельні закінчення **-ому** й **-ім** (*на всьому – на всім*).

Ад'єктивні питально-відносні займенники *який, чий, котрий* відмінюються за зразком прикметників твердої групи. У знахідному відмінку однини прономінативи чоловічого і середнього роду, а множини – всіх родів набувають форм називного або родового відмінків (такі форми розрізняються граматично, але в реченнях майже не фіксуються). У місцевому відмінку однини можливі два (*на котрому – на котрім, на якому – на якім*) або три (*на чийому – на чиєму – на чийм*) варіанти

закінчення (проте форма *чиєму* більшістю мовознавців кваліфікується як діалектна, як і в давальному відмінку однини).

Заперечні займенники з прикметниковим типом відмінювання *нічий, ніякий, нікотрий* мають такі ж відмінкові форми, як і питально-відносні, від яких вони утворені. Якщо частка **ні** і твірна лексема розривається прийменником, то всі компоненти пишуться окремо (*ні в яку, ні з чийм, ні на котрій*). Фіксуються паралельні форми в давальному (*нічийому – нічиєму*), знахідному (*я не зустрів ніякого ворога – викинув нічиє взуття*) і місцевому (*ні на чийому –, ні на чиєму – ні на чийм*) відмінках, як і в питально-відносних пропріативах.

Аналогічна ситуація з відмінюванням неозначених займенників, які мають частки *аби-, де-, казна-, хтозна-* і розділяються прийменниками. У неозначених займенниках *якийсь, чийсь, котрийсь* у родовому і місцевому відмінках множини перед часткою **-сь** появляється вставний звук **о**.

Як бачимо, майже всі займенники ад'єктивного типу відмінюються за родами, числами й відмінками, і значна частина їх має паралельні форми у знахідному й місцевому відмінках (у множині та однині чоловічого і середнього роду).

До нумеральних належить невелика кількість прономінативів: вказівний займенник *стільки*, питально-відносний *скільки* й утворені від нього заперечний *ніскільки* та неозначені *будь-скільки, скільки-небудь, казна-скільки* тощо. Такі мовні одиниці відмінюються лише за відмінками за зразком числівників *два – чотири*. У знахідному відмінку вживаються форми називного або родового відмінків (*скільких воїнів ми вже втратили – скільки часу ти відпочивав*). Заперечний (у непрямих відмінках уживається рідко) та неозначені займенники з частками **будь-, казна-, аби-, де-** у формах непрямих відмінків можуть бути розділені прийменниками на три самостійні слова (*ні у скількох, будь-зі скількома, казна у скількох*).

Окремі мовознавці до числівникових відносять лексеми *багато, мало, чимало, кільканадцять* і т. д., наприклад: «Усі прикметникові і числівникові займенники (*стільки, скільки, багато*), крім *мало*, мають синтаксичну категорію

істоти / неістоти» [14, с. 138]; «Цю групу становлять іменникові займенники (ми, ви) та числівникові (кілька, скільки, кільканадцять» [14, с. 139]; «... числівникові займенники (*мало* (книг), *немало*, *замало*, *чимало*); ... числівникові в називному та знахідному відмінках (*кілька зошитів*, *кільканадцять*)» [14, с. 140]. На нашу думку, такі слова варто кваліфікувати як неозначено-кількісні числівники, до яких також належать слова *кілька*, *кількадесят*, *кількасот* тощо.

Адвербіальні займенники форм словозміни не мають: *де*, *коли*, *там*, *тоді*.

Крім категорій роду, числа й відмінка, В. О. Горпинич у займенниках виділяє й категорію істоти / неістоти, яку мають іменникові, прикметникові й числівникові прономінативи (крім *мало*). Пропонується таке правило для розрізнення істотових і неістотових займенників: якщо збігаються форми родового й знахідного відмінків, то вони належать до першої групи, а якщо знахідного й називного, то до другої (*бачу **нашого** батька* – істотовий займенник, бо у знахідному відмінку має форму родового; *чекаю **наш** поїзд* – неістотовий, бо у знахідному відмінку має форму називного).

Загалом на істоту вказують займенники *я*, *ми*, *ти*, *ви*, *хто*, *хтось*, *ніхто*, *будь-хто* і под.; на неістоту – *що*, *щось*, *ніщо*, *що-небудь* і под.; і на істоту, і на неістоту – *він*, *вона*, *воно*, *себе* (***він*** (чоловік) *спить* – істотовий; ***він*** (вітер) *затих* – неістота). Категорії істити / неістоти не мають адвербіальні займенники [14, с. 137–138].

Категорію роду мають усі прикметникові займенники (*мій*, *чий*, *такий*, *всякий* – *моє*, *чие*, *таке*, *всяке* – *моя*, *чия*, *така*, *всяка*). До чоловічого роду належать займенники *він*, *хтось*, *хто-небудь*, *дехто*, *ніхто*; до жіночого – *вона*; до середнього – *воно*, *що*, *щось*, *що-небудь*, *будь-що*, *ніщо*, *дещо*. Синкретичну категорію роду, що проявляється в контексті, мають особові займенники *я*, *ти*, зворотний займенник *себе*, питально-відносний займенник *хто* (чоловічий рід – *я* *заспівав*, *хто* *відсутній*, *люблю себе* *молодого*; жіночий рід – *я* *прийшла*, *що ти* *бачила*, *хто ти* *така*; середній рід – *що ти*, *сонечко*, *бачило*, *саме себе* *губить*). Не мають категорії роду прислівникові займенники, що не вказують на предметність,

числівникові, які співвідносяться з множинністю (*скільки хлопців*), та множинні прономінативи *ми, ви* [14, с. 138–139].

Категорії числа не мають лише прислівникові займенники. За числами змінюються особово-вказівні прономінативи *він, вона, воно – вони* та узагальнено-якісні (*ваш, цей, кожний – ваші, ці, кожні*). До одинних відносять особові займенники *я, ти* та прономінатив *що* з похідними *щось, ніщо, що-небудь*, а до множинних – особові займенники *ми, ви* й узагальнено-кількісні *скільки, стільки*. Контекстуально форму однини чи множини можемо визначити у зворотного займенника *себе* і питально-відносного *хто* (*побачив себе у дзеркалі – побачили себе у дзеркалі; хто це такий – хто це такі*) [14, с. 139–140].

Прислівникові займенники мають нульову відмінкову парадигму. Синтаксичну парадигму, тобто залежну від пояснюваного іменника, мають ад'єктивні займенники (*наш край – нашого краю – нашим краєм* і т. д.) або нумеральні у непрямих відмінках (*скільких яблук – скільком яблукам – скількома яблуками*), які поєднуються зв'язком узгодження. Пронмінативи можуть залежати і від дієслова або іменника, поєднуючись із ними зв'язком керування, і це іменникові займенники (*побачив тебе, подарував тобі, захоплююсь тобою; побачення з тобою, подарунок тобі, захоплення тобою*). Неповну відмінкову форму має зворотний займенник *себе* (без називного відмінка).

Саме відмінкові форми засвідчують наявність специфічних займенникових флексій, на зразок: **-е** в родовому, і знахідному відмінках однини (*мене, себе, тебе*) або **-ас** у родовому і знахідному відмінках (*вас, нас*). Крім того, деякі прономінативи в одних відмінках можуть мати іменникові форми, а в інших – прикметникові (*він – його, йому, ним; ніщо – нічого, нічому, нічим*) [14, с. 140–141].

Зазначимо, що ад'єктивні займенники, такі як питально-відносні *який, чий, котрий*, похідні від них заперечні й неозначені, а також вказівні й означальні в називному і знахідному відмінках (крім чоловічого роду) можуть уживатися в нестягненій формі (*якая, цюю, теє, всякеє, самая. всії, всякії*).

1.5. Синтаксична роль займенників

Синтаксичні функції прономінативів насамперед залежать від співвіднесення їх з іменниками, прикметниками, числівниками чи прислівниками.

Основна роль субстантивних займенників – це підмети й додатки у двоскладному реченні, які в основному збігаються з такими поняттями семантичного синтаксису, як суб'єкт, об'єкт і адресат дії.

Найбільш часто підметом - суб'єктом дії, стану або ознаки є особові займенники *я, ти, ми, ви* (*Я стомився. Ти гарно співаєш. Ми спокійні, Ви запізнилися*), особово-вказівні прономінативи *він, вона, воно, вони* (*Він змерз. Вона студентка. Воно голодне. Вони добре попрацювали*), питально-відносний займенник *хто* (*Хто закінчив роботу?*), заперечний займенник *ніхто* (*Ніхто не хотів гинути*) і неозначений *хтось, будь-хто* тощо (*Хтось до нас підкрадається*), які вжиті в називному відмінку.

Рідше в ролі підмета вживається питально-відносний займенник *що* (*Що це таке?*) і похідні від нього заперечний *ніщо* (*Ніщо не віщувало небезпеки*) та неозначені *щось, дещо* і под. (*Дещо вказувало на наближення бурі*).

Указані займенники мають високу продуктивність і в ролі додатків, що співвідносяться з об'єктом дії. Це насамперед стосується особових займенників *я, ти, ми, ви* (*Я тебе вчора бачив. Ми вас запрошуємо на гостину. Не говори до мене. Поїхали до нас*), особово-вказівних *він, вона, воно, вони* (*Вона до нього так і не обізвалася. З нею спокійніше. Їх не було дома*), зворотного займенника *себе* (*Себе не ображай*), рідше – питально-відносних займенників *хто, що* (*До кого відвідувачі? Чого ти тут не бачив?*) і похідних від них заперечних *ніхто, ніщо* (*Нікого немає. Він не купив нічого*) та неозначених *хтось, щось, будь-хто, казна-що* тощо (*Когось кличуть до телефону. Не варто спілкуватися будь з ким. Щось знайшов?*) прономінативів. Зазначимо, що в пасивних конструкціях додатки, виражені займенниками, рідко можуть вказувати і на суб'єкт дії (*Кімната заповнилася ними. Я захоплююся вами*), а в інших реченнях – на адресат (*Хлопець*

подарував **мені** квіти. Сонце сліпило **їй** у вічі. Зробила **собі** свято), іноді – на адвербіальну ознаку (наприклад, обставину місця: *Обручка у щось впала*). Також рідко особові та заперечні узагальнено-предметні займенники можуть в реченні функціонувати як присудки (*Я – це ти, а ти – це я. Він ніщо*).

Менш розмаїті синтаксичні функції ад'єктивних займенників. Типова роль – узгоджене означення, яким виступають присвійні (*Мій друг поїхав у Карпати. Наші воїни непереможні*), означальні (**Всі** українці допомагають ЗСУ. **Кожного** працівника відзначено премією), вказівні (*Той день запам'ятався назавжди. Такого* дощу земля вже давно чекала), питально-відносні (*Чия* корова загубилася? **Який** сьогодні день?), заперечні (**Жоден** ворог нас не подолає. **Нічий** пес завжди ходить як побитий) і неозначені (**Якийсь** сьогодні руже важкий день! Ми вдячні за **будь-яку** допомогу) прономінативи. У семантичній структурі речення – це вторинні атрибутивні синтаксеми.

У ролі іменних частин складеного іменного присудка (з дієслівною зв'язкою або без неї) більш часто побутують присвійні займенники (*Він мій. Вона була якась не своя*), проте трапляються й інші прономінативи (*Згодом чоловік став іншим. Каша була ніяка*). Загалом це предикати якості.

Звичайно, субстантивуючись, такі займенники можуть функціонувати і як підмети (*Жоден не повернувся з бойового завдання. Кожен має свою долю*) або додатки (*До всякого можна знайти свій підхід. Кожному приємне ласкаве слово*).

Незмінні присвійні прономінативи *його, її, їх* в реченні вживаються як неузгоджені означенні (*Його зошит лежав на столі. Її піснею всі захоплювалися. Їх подвиг не буде забутий*).

Основна синтаксична роль узагальнено-кількісних займенників – компонент складених підметів (*Стільки друзів прийшло в гості*) або додатків (*Скільки працівників Ви зустріли?*), але в непрямих відмінках вони перетворюються в узгоджені означення (*Скільком учням Ви поставили оцінки?*).

Прислівникові прономінативи в реченнях виступають обставинами місця (*Там шуміло море*), часу (*Тоді було тепло*), способу дії (*Так здобувалася перемога*), епізодично – причини (*Тому це сталося*).

Отже, основними синтаксичними функціями узагальнено-предметних займенників є підмети і додатки, узагальнено-якісних – означення і іменні частини складених присудків, узагальнено-кількісних – компоненти складених підметів і додатків, а узагальнено-обставинних – обставини.

1.6. Походження займенників. Проніміналізація

За будовою займенники поділяються на **прості**, до яких належать особові (*я, ти, ми, ви*), особово-вказівні (*він, вона, воно, вони*), зворотний (*себе*), присвійні (*мій, твій, його, її, наш. ваш, їх, їхній, свій*), вказівні (*той, цей, такий, стільки*), означальні (*весь, сам, всякий, кожний, інший*) і питально-відносні (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*) прономінативи.

До **складних** належать заперечні (*ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки*) та неозначені (*абихто, децо, будь-який, казна-чий, котрийсь, скільки-небудь*) займенники, а до **складених** – окремі з них, які завдяки розділенню їхніх складників прийменниками пишуться у три слова (*будь з ким, де в кого, ні з яким*). Прислівникові прислівники можуть бути **простими** (*де, як, коли*) і **складними** (*абикуди, як-небудь, ніколи*).

За походженням прономінативи розмежовуються на **непохідні**, до яких відносять насамперед особові (*я, ти, ми, ви*), особово-вказівні (*він, вона, воно, вони*), зворотний (*себе*), присвійні (*мій, твій, наш. ваш, їх, свій*) і питально-відносні (*хто, що, де, коли*). Умовно непохідними можна вважати й вказівні (*той, стільки*), означальні (*всякий, кожний*) і деякі інші (*сюди, тоді*), хоча в їхніх основах історично можемо простежити складники, на зразок: *то+й, с+тільки, то+ді* і т. д.

Похідними є насамперед заперечні займенники, в яких заперечна частка **ні** трансформується у префікс (*ніхто, ніякий, ніщо, ніде*), та неозначені, у складі яких фіксуємо так звані префіксоїди (*казна-що, будь-як, хтозна-коли, абихто, деякий*) та суфіксоїд **-небудь** (*як-небудь, коли-небудь*) і постфікс **-сь** (*хтось,десь, колись*).

Якщо такі прономінативи мають у складі прийменник, що розділяє їх на три слова, то маємо підстави кваліфікувати цей спосіб творення як синтаксичний (*аби з ким, ні в якому*), а якщо до твірного слова додається закінчення – то флективний (*так – такий, як – який*). Звернемо увагу і на можливість утворення від деяких вказівних та означальних займенників здрібнених форм за допомогою відповідних суфіксів (*всенький, отакесенький, самісінький*).

Утворюються займенники і шляхом переходу у цей клас слів інших частин мови (іменників, прикметників, числівників), і цей складник конверсії іменується як **прономіналізація**. Наприклад, числівник **один** (*Один день на тиждні був вихідним*) часто вживається в ролі неозначеного займенника *якийсь* (*Один (якийсь) хлопець щось хотів сказати*), а числівник **другий** (*Другий поверх будинку звели швидше*) – в ролі означального прономінатива *інший* (*Іван позвав ще й **других** (інших) хлопців*). Прикметник **цілий** (*Цілий і неушкоджений вернувся босць із завдання*) функціонує як означальний займенник *увесь* (*Гуло **ціле** (усе) село*), **певний** (*Він був **певним** у своїх вчинках*) – як неозначений прономінатив *якийсь* (*Певний (якийсь) час він не дихав*), а **останній** (*Брат стояв у шерензі **останній***) – як вказівний займенник *цей* (*Прийшли Іван і Василь, причому **останній** (цей) – просто за компанію*). Іменники **душа, діло** можуть вживатися замість заперечних займенників (*Душа покинула тіло – Навколо ні **душі** (нікого). **Діла** на господарстві завжди багато – Із цього не буде діла (нічого)*).

Загалом же прості займенники є переважно непохідними, а складні і складені – похідними, утвореними переважно префіксальним, суфіксальним, постфіксальним і флективним способами; частково фіксується прономіналізація.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ПРОНОМІНАТИВІВ

2.1. Становлення займенника як частини мови в українській мові

Перш ніж розглянути історію становлення займенника як частини мови в українській мові (а також старослов'янській, церковнослов'янській, малоросійській, рутенській тощо), зазначимо, що така група слів виділялася ще в античних граматиках. Спочатку у Стародавній Греції представники школи стоїків (III ст. до н. е.) виокремили так звані **член**, до якого віднесли вказівні, питальні, відносні й неозначені займенники та артиклі, а у II ст. до н. е. Аристарх Самофракійський і Діонісій Фракійський уже назвали й **займенник**. У латинських граматиках розрізнялися десять частин мови, а серед них – і **займенник** (*pronomen*) [14, с. 20–21; 50, с. 83–84; 67, с. 80]. Як відзначав М. М. Торчинський, латинське термінопозначення, іноді зі збереженням певної співзвучності, збереглося в багатьох європейських національних мовах (наприклад, в англійській – *pronoun*, в німецькій – *Pronomen*), натомість у слов'янських мовах найменування займенника більш орієнтоване на власне мовну основу (в поляків – *zaimiek*, у чехів – *zájmeno*, в українців – **займенник**) [67, с. 80–81]. Загалом же в індоєвропейській граматичній системі, як стверджує багато дослідників, розрізнялися чотири класи автосемантичних слів: іменники, займенники, дієслова та прислівники [9, с. 84].

Для нас вагоме значення має розрізнення частин мови у старослов'янській мові, де виділяють самостійні частини мови (імена, дієслова, прислівники) та службові (прийменники, сполучники, частки), причому «виділення імен ґрунтується на спільності граматичних категорій роду, числа і відмінка й охоплює іменники, прикметники, числівники, займенники» [70, с. 37].

Відзначимо подібність групування займенників на розряди в українській та старослов'янській мовах, де виокремлено ті ж 9 класів: **особові** (*азь, ты, мы, вѣ, ва*), **зворотний** (*себе*), **вказівні** (*тѣ, та, то, съ, си, се, онъ, она, оно*), **присвійні** (*мои, моѡа, моѡе, нашъ, наша, наше*), **означальні** (*самъ, сама, само, всѡакъ, вѡсяка, вѡсяко*), **неозначені** (*нѣкъто, нѣчьто, ѡтеръ. ѡтера, ѡтѣро*), **заперечні** (*никъто,*

ничьто, никоторыиже), **відносні** (*ижє, ѣжє, ісжє*), *питальні* (*къто, чьто, кьи, каѡ, коѡ*) [70, с. 46]. Ми наводимо цю градацію з метою показати, як пізніші українські (рутенські) граматики частково копіювали вказану типологію (тут і далі наводиться орфографія, наявна у виданнях).

Також у старослов'янській мові практикувалося розрізнення займенників **безродових**, які не мали граматичного вираження роду (особові, зворотний питальні *къто, чьто*) та **родових**, які цю категорію мали (решта займенників) [70, с. 46–47]. Для сучасної української мови таке розмежування теж характерне, хоча дослідники його практично не використовують.

Як бачимо, старослов'янська мова мала очевидний вплив на формування системи частин мови української мови, зокрема на виокремлення займенника і поділ його на певні розряди, що, безумовно, відбилося і в мові періоду існування Київської Русі. На жаль, пам'яток писемної народної мови того часу збереглося надто мало, і ми лише частково можемо говорити про певні трансформації граматичних ознак різних частин мови, зокрема займенників. Дослідники зазначають, що вже тоді існувала усталена система відмінювання особового, зворотного і неособових займенників [28, с. 137]. Уживаються короткі форми займенників (*мя, тя, ся*) і зникає йотоване закінчення в низці особових займенників (*нашеа*), що вже у XVI ст. стає нормою. Однак збереглися й архаїчні ознаки займенників, такі як відсутність граматичного розрізнення категорії істот-неістот [25, 2007, с. 18]. Пізніше почали появлятися нові форми займенників (*хто, што, тым, та, тое, собі*) [25, с. 65], поступово звужувалися сфери вживання односкладових форм займенників у давальному відмінку (*ми, ти, си*) [2, с. 139]. Ці факти свідчать про поступове оновлення займенникової системи.

Однак варто зазначити, що початково у вітчизняних граматиках така група слів ідентифікувався терміном **местоіменіє** в різних модифікаціях. Зокрема, в одній із найбільш давніх власне граматичних слов'янських праць – трактаті «Книга Івана Дамаскіна філософська про вісім частин слова» – займенник мав грецький відповідник: **мѣсто имени** (грец. *αντωνυμία* – < *αντι* «замість», *ὄνομα* «ім'я»),

причому у продовженні трактату «Сказання про три частини слова» фіксується така ж словосполука (*мѢсто имене*), а в граматиці, надрукованій 1591 р. у Львові, яку традиційно називають «Адельфотес», ця словосполука була замінена складним словом *мѢстоима* [43]. В останній праці в розділі «О местоіменіи» виділено п'ять розрядів: *первообразный* (*азь*), *зиждителный* (*мой*), *показателный* – термін названий при переліку або *оуказателный* – термін уживаний при парадигмах (*сей*), *наносный* (*той*), *сложный* (*менесамого*).

Аналогічно кваліфікує займенник («*мѢстоима*») і Л. Зизаній у праці «Грамматика словенска. Съвер(ъ)шен(ъ)на(г)[о] искусства осми частій слова, и ины(х) ну(ж)дны(х). Ново съста(в)ле(н)на Л. Z», надрукованій у Вільно 1596 р., і вже виокремлює не п'ять розрядів займенників, а три, називаючи їх «значеніями», а не «видами»: *из(ъ)явител(ъ)ное* (*азь*, тобто особове), *зиждител(ъ)ное* (*мой*, тобто присвійне), *указател(ъ)ное* (*сей*, *той*) [24, с. 65–66].

Мелетій Смотрицький у книзі «Грамматіки славѣнскихъ правилное Сѹнтагма», в якій вперше було кодифіковано церковнослов'янську мову у східнослов'янській редакції, знову повертається до п'яти розрядів («*качествъ*») займенників: *оуказателное*: *азь, ты, са(м), сей, овъ, онъ, той*, бо «*ними вещи показаніе бываєть*»; *возноситє(л)ное*: ті самі, що й «*оуказателнаА*», та займенник *иже*, бо вони «*прешедшую вещь в(ъ) памАть возводятъ*»; *возвратителное*: *себе*, через те що «*знаменованіе егѡ на тожде лице во(з)вращает(ъ)са, еже предиде*»; *въпросителное*: *чій, кто, кій*, «*ними бо вопрошеніе бываєть*»; *притажателное*: *мой, твой, свой, нашъ, вашъ, егѡ*, що «*притажаніе вещи знаменуютъ*» [58, с. 257–259].

Як бачимо, М. Смотрицький вперше виділив займенники «*возвратителное себе*» та «*вопросителнаа*», що відповідає сучасним зворотному та питальному займенникам, а також намагався пояснити розмежування розрядів займенника, що дозволяє назвати працю Смотрицького новаторською та унікальною з мовознавчого погляду [39, с. 104].

У «Граматиці слов'янській» Івана Ужєвича, що вийшла друком двома рукописами (паризьким та арраським) наприкінці першої половини XVII століття

здійснено поділ займенників («*de Pronomine*») на сім розрядів: *особові, зворотний, присвійні, вказівні, питальні, неозначені і заперечні* [68, с. 18–23], причому прономінатив *онъ* кваліфікований як вказівний, а не особовий (зараз його теж так ідентифікують), і розмежовано його нечленну і членну форми (*онъ* і *оный*, *она* і *онаа*, *оно* і *оноє*), як і деяких інших займенників (*овъ, нашъ, вашъ, таа*) [68, с. 20]. Також І. Ужєвич наводив приклади староукраїнських форм присвійних прикметників *свой – свойскій, твой – твойскій, мой – мойскій* і *нашъ – наскій* [Ужєвич, 1970, с. 21]. Дослідник орієнтувався на латинську граматичну систему, але, порівнюючи слов'янський і латинський словотвір присвійних займенників, зробив висновок, що у слов'ян словотвір займенників багатший [68, с. 54].

Зазначимо, що й особові займенники мали варіантні форми, причому не одну, а дві, що підтверджують приклади з граматики, де в давальному відмінку однини наведено слова *мнє, мнѣ, ми*, а в знахідному – *мнє, мєнє, ма* [68, с. 18].

Характеризуючи такі займенникові паралелізми в граматиці, М. А. Жовтобрюх зауважив, що вони «відбивають, певно, орфографічну неупорядкованість староукраїнської літературної мови того часу, напр., у дав. відм. *мнѢ – мнє, тобѢ – тобе, собѢ – собе*, а такі, як *кто – хто, що – што, чого – чєго*, можливо, й діалектні варіанти, поширені також і в творах староукраїнської літератури» [20, с. 54].

Однак протягом XVIII ст. усі подальші граматики базувалися не на граматиці І. Ужєвича, яка була маловідома, а на праці М. Смотрицького, тому й щодо розрядів займенника наслідували його мовознавчі погляди.

Як підсумок щодо побутування займенників в системі частин мови того періоду, наведемо цитату із книги С. П. Бєвзенка «Історична морфологія української мови: нариси із словозміни та словотвору», де зазначено: «У складі імен виділялися окремо іменники, прикметники і займенники, з яких останні хоч і були близькі до перших двох, але своєю семантикою, як і в сучасних мовах, відчутно відрізнялися від них» [1, с. 12].

2.2. Типологія займенників у граматиках XIX ст.

Розгляд систематизацій прономінативів розпочнемо із так званої «Граматики Павловського», виданій 1818 р. в Санкт-Петербурзі, де займенники («*мѣстоименія*») були поділені на дві групи: *существительныя* (*я, ты, себе*) і *прилагательныя* (*винъ, сей, мій*), без градації на певні розряди [18, с. 25–26].

Однак основна частина граматичних праць у XIX ст. була надрукована в Західній Україні, відповідно, удосконалювалася й систематизація частин мови, навіть попри те, що багато праць було написано польською, німецькою, латинською, угорською мовами. Водночас ілюстративний матеріал часто наводився українськомовний [67, с. 84].

У ненадрукованій через причини політичного й економічного характеру праці Івана Могильницького «Грамматика языка славенорусского» 1823 р. (хоча рукопис її був добре відомий галицьким інтелігентам) виділено шість розрядів займенників: *личные, указательные, притяжательные, вопросительные, неопредѣленные і общіе*, до яких зараховано прономінативи *каждый, весь, вся, все, никъ, ничь*. І розряди, і відмінкові парадигми, які були властиві староукраїнській мові, збереглися і в сучасній українській літературній мові або її діалектах [36, с. 345].

У «Граматиці славо-рутенській...» М. Лучкая, виданій латиницею 1830 р. в Будині, займенники («*Pronomen. Мѣстоименіе*»), як і інші слова, подаються слов'янською, рутенською і латинською мовами та підкріплюються зразками розмовного мовлення, причому перші дві форми можуть як збігатися (*ты – ты, он – он*), так і відрізнятися (*аз – ѡа, кій – ѡакій*) [75, с. 70]. Термінопозначення відсутні, однак зауваження щодо відмінювання, написання і функціонування стосуються прономінативів особових (*он, она, оно*), вказівних (*той, тоа, тое*), означальних (*всак, всака, всакое*), присвійних (*мой, моа, мое*), питально-відносних (*чій, чіа, чіе*) тощо [75, с. 69–75].

Натомість Й. Левицький у «Граматиці рутенській...», надрукованій німецькою мовою 1834 р. у Перемишлі, подає сім розрядів займенників («*Die Fürwörter. Мѣстоименія*»): *личные, притяжательныя, оуказательныя,*

вопросительныа, возносительныа, возвратительныа, неопредѣленныа [74, с. 83] та зразки їх відмінювання

Вісім розрядів у «Граматиці языка малоруського в Галиції» (1845 р.) виділив І. Вагилевич, що ще більше наблизило його типологію до сучасної класифікації: *osobiste (личнаа), zwrotne (возвратное), dzierzawcze (притяжательныа), ukazyjace (оуказательныа), wzgledne (относительныа), pytajace (вопросительныа), określone (опредѣлительныа) i nieokreślone (неопредѣленныа)* [77, с. 64–70].

Такі ж самі розряди визначає Я. Головацький в «Граматиці російської мови» (1849 р.): *личніи, возворотніи, притжательныи, оуказательни, относительни, вопросительни, опредѣлительни і неопредѣленнии*, однак суттєвою відмінністю є наведення дефініцій кожного розряду, на зразок: «*Мѣстоименіа личніи* означають три лица (особы) въ бесѣдѣ оупоминаеии»; «*Мѣстоименіе возвратное (возвратительное)* ставится на мѣсто личного, если дѣйствіе предмета на той же звернене»; «*Опредѣлительніи мѣстоименіа* слѣдуютъ до лучшого означенья (опредѣленья) предмета або его лчества» [12, с. 116–120].

Як бачимо, саме в ХІХ ст. вітчизняні граматисти впритул наблизилися до повного оформлення прономінативної системи, однак лише у ХХ ст. це вдалося зробити остаточно.

2.3. Стандартизація займенникових категорій у першій половині ХХ ст.

У мовознавчій літературі закріпилася думка, що в середині ХХ ст. граматична система української мови остаточно стабілізувалася, однак на його початку були ще певні хитання щодо належності слів до різних частин мови. Терміни для їх позначення загалом і класів та розрядів зокрема теж не були усталені (особливо на початку століття, і це стосується як Центральної, так і Західної України).

Певні відмінності фіксувалися протягом навіть року, причому в одного і того самого автора. Наприклад, в «Рутенській граматиці» С. Смаль-Стоцького, надрукованій німецькою мовою 1913 року в Берліні, описується шість розрядів займенників (без

ідентифікації їх українською мовою): особові, зворотний, присвійні, вказівні, означальні і питально-відносні [76, с. 79–84], а у третьому виданні «Граматики руської мови» (1914 р.). С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер, по-перше, дають визначення займенника: «**займенники**, що самі не іменують особи або речі, але вказують на них і таким чином стоять замість імен» [57, с. 45]; по-друге, виокремлюють сім розрядів займенників, пояснюють їхню сутність і наводять приклади: «Займенники ділять си на сім груп:

1. **займенники особові**, що заступають імена осіб: *я, ти, він*;

2. **займенник зворотний** заступає імя підмету в тім разі, коли воно в реченю стає своїм власним предметом або взагалі попадає і иньші стосунки до себе самого: *ся*;

3. **займенники присвійні** заступають 2-ий відм. імени властителя: *мій, твій, свій, наш, ваш, свій* (їхній);

4. **займенники указові** вказують на особу або річ: *той, сей, такий...*

5. **займенники питайні**, що ними питаємо ся за особою або річю: *хто, що, котрий, чий...*

6. **займенники відносні** заступають імя названої вже особи або річи так, щоби до того навязати нову підрядну гадку: *хто, що, котрий, чий...*

7. **займенники неозначені** заступають імя докладно неозначеної особи або річи: *весь, хтобудь, дехто, хтось, щось...*» [57, с. 28–29].

Звичайно, типологія займенників неповна (немає означальних і заперечних прономінативів), не досить чітко подаються дефініції розрядів, однак на певний період така терміносистема в українських граматиках використовувалася.

Підтвердженням цього можуть бути типології прономінативів, наведені у працях В. Сімовича [56, с. 203–207] та О. Н. Синявського [55, с. 60–63], які повністю копіюють поділ займенників на розряди, запропонований С. Смаль-Стоцьким і Ф. Гартнером.

Натомість дефініція займенників у різних граматистів мають певні відмінності. У перевиданій 1917 р. «Українській граматиці» Є. Тимченко так характеризує займенник: «**займенник**, часть мови, що заступає ймення, цеб-то речівник, прикметник і числівник, і відмінює ся відповідно речівникам або

прикметникам» [66, с. 8]. Подібною є й дефініція В. Сімовича, наведена у «Грамматиці української мови для самонавчання в допомогу шкільній науці» (1919 р.): «Слово, що його можна покласти за **іменик**, замість **іменика**, замість предмету, особи, речі, й т. д. – це **займеник**» [56, с. 27]. І. С. Нечуй-Левицький у «Грамматиці українського язика» (1913 р.) запропонував таке визначення займенника (на с. 10 наведено форму **займення**): «**Займенником** зветься та частка мови, котру ми вживаємо замість йменнів предметних, йменнів прикметник і числових задля того, щоб не називати кожний раз якого-небудь предмета в розмові, як ми за його розмовляємо» [42, с. 53]. Зазначимо, що в останній праці по-іншому іменуються і розряди займенників, яких загалом вісім:

«1) **особні**, котрі вживаються замість імення своєї особи, або назвища й прізвища другої людини, або інших кількох людей загалом: перша особість *я, ми*, друга особість *ти, ви*, третя особість *він вона, воно*;

2) **вертальний** є тільки один займенник – *себе*, що показує таке діяння якогось предмета, котре вертається до самого таки предмета...;

3) **присвоювальні**, котрі ми вживаємо замість назвища того предмета, котрого ми присвоюємо собі або іншим людям та предметам: *мій, твій, наш, ваш, свій, його, її, їх*...;

4) **показувальні**, котрі вживаємо тоді, як показуємо на яку-небудь особу або річ: *цей, оцей, той, отой, такий, отакий, той, самий*;

5) **питальні**, що вживаються для питання: *хто? що? котрий? який? чий? скільки?..*;

6) **стосункові**, котрі зовсім схожі на питальні, але не означають питання, а тільки показують, як одні предмети стосуються до інших: *хто, що, котрий, який, а також його, їх, її*...;

7) **обзначувальні**, котрі вживаються тоді, коли ясно й докладно показуємо на якісь предмети: *сам, самий, самісінький, усей, весь, всякий, кожний, інший, усяковий*;

8) **необзначувальні**, котрими незначається ясно й певно якась особа, або якась річ: *хтось, щось, якийсь, деякий, ніякий, хто-небудь, будлі-хто, будлі-що, будлі-який, дехто, котрийсь, ніхто, ніщо, якийсь*» [42, с. 53–54]. Автор цієї

граматики також відносить «слова *стільки, кільканадцять, кільки, багато, багацько*, котрі вживаються замість цілої купи, або усього гурту предметів» [42, с. 60].

Як бачимо, у термінозначеннях розрядів займенників не завжди простежується співвідношення із сучасними їхніми назвами; в ролі прикладів часто наводяться застарілі або діалектні форми; одні і ті ж самі пропріативи належать до різних розрядів (*його, її, їх* – як присвоювальні та стосункові).

Хитання щодо типології займенників, зрештою – щодо форми назви цієї частини мови тривали протягом 20-их–30-их років ХХ ст.: пропонувалися варіанти терміна *займеник, заіменники* [Огієнко, 1925] або взагалі такі слова ігнорувалися [13; 41]. О. Синявський у праці «Норми української літературної мови» (1931 р.) знову відновив *займенник* [54]. Зрештою, в першій частині підручника для середніх шкіл «Грамматика української мови», авторами якого є А. Шевчук, І. Бойків та О. Радченко, знаходимо ту типологію частин мови, яка, за невеликими винятками, звична для більшості носіїв нашої мови: іменник, прикметник, числівник, *займенник*, дієслово (разом із дієприкметником), прислівник (разом із дієприслівником), прийменник, сполучник, частка й вигук [72]. Після цього значних трансформацій у системі частин мови протягом тривалого часу не було. Що стосується займенника, то його визначення в підручнику для нефілологічних факультетів і вчительських інститутів УРСР «Курс сучасної української мови» (1948 р.) Б. М. Кулика є науково достовірним: «*Займенник* має значення іменника, показуючи на нього в мові ..., або прикметника, показуючи на ознаку предмета ..., або числівника, показуючи на число чи порядок предметів» [33, с. 87–88].

Така ж типологія частин мови усталилася в закордонних посібниках, однак зазначимо, що займенник автори могли подавати більш ускладнено, як-от П. Ковалів, який поділяв їх на чотири класи: *займенники іменникові* (*він, щось*), *прикметникові* (*мій, увесь*), *числівникові* (*скільки, стільки*) і *прислівникові* (*де, ніколи*) [30, с. 48–49].

Визначено і розряди займенників, які включають прислівники займенникового походження та неозначено-кількісні числівники:

а) **особові**, які заступають імена осіб: *я, ти, він, вона, воно, ми, ви, воно*;

б) **зворотний**, або **особово-зворотний**, що заступає особу, що на неї звернена її власна чинність: *себе*;

в) **присвійні**, які заступають присвійні прикметники: *мій, твій, наш, ваш, свій*;

г) **вказівні**, які вказують на особу або річ, число, час і формально в реченні заступають прикметники, числівники і прислівники: *той, цей, такий, сам, стільки, тут, там, туди, тоді*;

г) **питальні**, якими питаємо за особу або річ, прикмету, місце, час; вони заступають прикметники, числівники, прислівники: *хто? що? який? котрий? скільки? де? коли?*;

д) **відносні**, якими є ті ж самі питальні займенники, якщо їх вживають без запитання для зв'язку окремих речень;

е) **неозначені**, які вказують загальну ознаку особи або речі, прикмети, кількості, обставини і заступають іменники, прикметники, числівники: *хтось, щось, дехто, хтонебудь, щонебудь, чийсь, якийсь, кожний, увесь, всякий, жодний, кілька, багато, мало, тепер, колись, десь*;

є) **заперечні**, які заперечують наявність особи або речі, прикмети, кількість, обставини і заступають собою іменники, прикметники, числівники і прислівники: *ніхто, ніякий, ніскільки, ніяк, нікуди, ніколи* [30, с. 49–50].

Як бачимо, в середині ХХ ст. термін **займенник** в українській мові усталився, однак цього не можна сказати стосовно розрядів прономінативів, які, з одного боку, включали до свого складу окремі прислівники або числівники, з іншого – не завжди співвідносилися з тією типологією, яка характерна для сучасної української літературної мови.

2.4. Нове бачення статусу займенника у другій половині ХХ ст.

Уже в середині ХХ ст. українські мовознавці починають пропонувати усунути займенник із переліку частин мови. Зокрема, існування займенника в цій

систематизації ще 1961 року заперечував І. К. Кучеренко [35], монографія якого була перевидана на початку ХХІ ст. [34]. Загалом І. К. Кучеренко виділив сім частин мови – іменник, прикметник, числівник, дієслово, прислівник, частка, сполучник, при цьому обґрунтував безпідставність виділення прийменників як окремої частини мови, кваліфікуючи їх як прийменникові слова та розглядаючи у складі прислівників узагальненого значення. Займенники з їхньою узагальнено-вказівною семантикою І. К. Кучеренко теж не виділяв в окрему частину мови, а розглядав у складі іменників, прикметників, числівників і прислівників. Лексеми, що мають виразну граматичну ознаку прикметника (закінчення **-ий**) і які в традиційному мовознавстві належать до різних частин мови – **числівників** (*перший, сьомий*), **займенників** (*такий, усякий, кожний*), **дієприкметників** (*працюючий, писаний*), названі дослідником **ад'єктивними словами** [35, с. 145, 268, 431, 438].

Аналогічні твердження, які заперечували існування **займенника** як частини мови, наведені в академічному курсі «Сучасна українська літературна мова. Морфологія», виданому 1969 р. за редакцією І. К. Білодіда. Слід відзначити два положення, наведені в цій книзі, які стосуються займенника: по-перше, підкреслюється теза, що традиційне трактування **займенника** як окремої частини мови «... характерне для більшості сучасних курсів граматики» [62, с. 265]; по-друге, зазначається, що «велику окрему групу становлять **прислівники займенникового походження**. Їх співвідносність із **займенниками** часто встановлюється досить умовно, бо морфемний склад цих **прислівників** з погляду словотвору сучасної мови визначити не можна, тому їх іноді називають власними, або первинними» [62, с. 455].

І. Р. Вихованець спочатку виокремив лише дві так звані центральні частини мови – іменники і дієслова та дві периферійні – прикметники і прислівники, а решту слів (числівники, службові слова і вигук) вважав позбавленими частиномовного статусу. Для числівника був запроваджений термін *лексична морфема*, а для службових слів – *аналітичні синтаксичні морфемми*. Вигуки узагалі виведені за межі морфології і названі нечленованими одиницями або словами-

реченнями. Не виділено в окрему частину мови й займенники: співвідносні з іменниками кваліфіковано як *займенникові іменники*, співвідносні з прикметниками – як *займенникові прикметники*, співвідносні з прислівниками – як *займенникові прислівники* [6, с. 24–26, 30–32, 34].

У наступній праці – «Теоретичній морфології української мови» – І. Р. Вихованець надав числівнику статус окремої частини мови, а у зв'язку з цим займенники, співвідносні із числівниками, позначено терміном *займенникові числівники*. Зазначені чотири групи займенників об'єднано загальним терміном *займенникові слова* [5, с. 151–152, 208–209].

Інші мовознавці, наприклад, В. М. Ожоган (монографія «Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови» [46], А. П. Загнітко (монографія «Теоретична граматики української мови. Морфологія» [23]) теж обґрунтовували нечастиномовний статус займенникових слів [14, с. 3–10].

Загалом після проголошення незалежності України посилювався певний розрив між мовознавцями, які ігнорували займенники як частину мови (це переважно академічні видання, до яких можна віднести енциклопедичні, монографічні та словникові праці (проте можливі й окремі винятки з цього твердження), та дослідниками, які продовжували кваліфікувати прономінативи як частину мови (шкільна і наближена до неї вишівська освіта).

Наприклад, у «Граматиці української мови» О. К. Безпояско, К. Г. Городенської та В. М. Русанівського зазначено, що «на противагу традиційній граматиці *займенник* не має статусу самостійної частини мови, бо не виражає власного лексичного значення, а лише опосередковано представляє щось, узагальнено вказуючи на предмети, ознаки, ознаки ознак, дублює з певними модифікаціями граматичні категорії іменних частин мови, зокрема рід, число, відмінок, або ж характеризується морфологічною незмінністю, виступає у синтаксичних позиціях інших частин мови – іменника, прикметника, прислівника. На цій підставі виділяються *займенникові іменники* у складі іменника,

займенникові прикметники у складі прикметника, *займенникові прислівники* у складі прислівника» [3, с. 3]. Знову ж таки, відсутні *займенникові числівники*.

Автори граматики надалі повертаються до більш ґрунтовної характеристики вказаних трьох груп слів.

«*Займенникові іменники* не містять конкретної назви предмета, а тільки в контексті мають споріднену з власне-іменниками категоріальну предметність, поза контекстом вони не зрозумілі мовцеві або слухачеві. У граматичній системі мови займенники становлять підклас слів узагальнено-вказівної семантики з наявною градацією займенникової іменниковості. Найвищий ступінь узагальнення виявляють заперечні займенники *ніхто, ніщо* та питальні займенники *хто, що*. У неозначених займенникових іменниках *дехто, децо, щось, хто-небудь, що-небудь, казна-хто, казна-що, хтозна-хто, хтозна-що* рівень узагальнення зменшується. Внутрішня семантична градація узагальнення простежується в особових займенникових іменниках, де найбільш узагальнені лексеми *він, вона, воно*, менш узагальнені *я, ти, ми, ви* і зворотний займенник *себе*.

Займенниковим іменникам властиві дещо модифіковані категорії відмінка, числа, роду, а також категорія істот-неістот» [3, с. 17].

«До категорії *прикметника* належать *займенники цей, той, такий, сам, кожний, усякий, увесь, мій, твій, свій, наш, ваш, їхній, який, чий, котрий, ніякий, нічий, деякий, якийсь* тощо. В один клас з власне прикметниками вони об'єднуються тому, що мають тотожні граматичні значення відмінка, роду і числа, однакову систему відмінювання і виконують спільну синтаксичну функцію означення-атрибута» [3, с. 99].

«У складі прислівника. крім аналітичних і синтетичних відіменникових, морфологізованих відприкметникових та віддієслівних, велику групу становлять *прислівники займенникового походження*. Їх співвідносність із займенниками простежується лише історично, з точки зору морфемної структури сучасної української мови вони непохідні, нечленовані на морфеми. Із власне прислівниками їх об'єднує спільна функціонально-синтаксична роль, оскільки в

реченні вони виконують типову прислівникову формально-синтаксичну функцію придієслівного некерованого другорядного члена або детермінантного другорядного члена речення...» [3, с. 253].

В енциклопедії «Українська мова» зазначено: «З. кваліфікують як слова, що входять до складу різних частин мови (у ролі їхніх підкласів) відповідно до своїх значеннєвих, морфол. і синтакс. ознак» [69, с. 189], однак виділено вже чотири групи таких слів: «З цього погляду можна виділити 4 типи займ. слів: *займенникові іменники, займенникові прикметники, займенникові числівники, займенникові прислівники*» [69, с. 188].

Немає займенника як частини мови і в підручнику «Сучасна українська мова. Морфологія» (2013 р.) за редакцією А. К. Мойсієнка [64].

У «Граматичі сучасної української літературної мови. Морфології», виданій 2017 року за редакцією К. Г. Городенської, теж немає займенника як окремої частини мови, а є *займенникові іменники, прикметники, числівники і прислівники*, які розглядаються у складі відповідно іменників, прикметників, числівників і займенників. Наведемо детальнішу градацію таких слів, яка найбільш повно відбиває сучасне бачення їх у системі частин мови.

«За функційно-синтаксичним критерієм до іменників належать займенникові слова *він, вона, воно, вони, хто, що, хтось, щось, хто-небудь, що-небудь, дехто, децо, ніхто, ніщо та ін.*, які, подібно до власне-іменників, у структурі речення виконують за типового вживання формально-синтаксичні функції підмета та сильнокерованого другорядного члена речення і семантико-синтаксичні функції суб'єкта, об'єкта, адресата, знаряддя та ін.» [15, с. 225].

«Залежно від того, яку семантичну функцію виконують займенникові іменники, їх поділяють на такі групи: 1) особові займенникові іменники, що вказують або тільки на особу: *я, ти, ми, ви*, або й на особу і на неособу: *він (вона), воно, вони*); 2) *зворотні займенникові іменники*, які вказують на кого- або що-небудь, які водночас є об'єктом, адресатом власної дії або стану: *себе, один одного*; 3) *питальні займенникові іменники*: *хто?, що?*; 4) *відносні займенникові іменники*, які омонімічні питальним

займенниковим іменникам і функціонують у структурі складного речення в ролі сполучного слова: *хто, що*; 5) **неозначені займенникові іменники**, що стосуються різного ступеня неозначеності особи чи неособи: *абихто, абищо, дехто, децо, хто-небудь, що-небудь, хтось, щось, казна-хто, казна-що, хтозна-хто, хтозна-що, будь-хто. будь-що, хто-будь, що-будь*; 6) узагальнювальні займенникові іменники з двома їхніми різновидами: а) **стверджувально-узагальнювальним**: субстантивовані займенникові слова *усе, усі, кожний (кожен), усякий (усяк)*; б) **заперечно-узагальнювальним**: *ніхто, ніщо, нікого, нічого*» [15, с. 228–229].

«**Займенникові прикметники** – це підклас прикметників, який дублює типові морфологічні категорійні ознаки власне-прикметника і типову формально-синтаксичну функцію приіменникового валентно не поєданого з опорним іменником другорядного члена речення та семантико-синтаксичну функцію атрибутивної синтаксеми і водночас відрізняється від власне-прикметників анафорично-вказівною функцією. До займенникових прикметників належать слова *цей, той, такий, мій, твій, свій, наш, ваш, їхній, деякий, якийсь, чийсь, весь (весь, увесь), всякий (усякий), кожний, який, котрий, чий* та інші» [15, с. 297].

Розрізняють сім типів таких слів: «1) присвійні займенникові прикметники, що виражають належність предмета якійсь особі або іншій істоті: *мій, наш, твій, ваш, їхній, їх, її, його, свій*; 2) **вказівні займенникові прикметники**, які становлять надзвичайно абстрактний займенникових прикметників: *цей, той, такий, оцей, отой, отакий*; 3) **питальні займенникові прикметники**, що виражають запитання щодо ознак предметів: *який?, котрий? чий?*; 4) **відносні займенникові прикметники**, які переводять вихідне речення у приіменникову формально-синтаксичну позицію і виражають означальну функцію: *який, котрий, чий*; 5) **неозначені займенникові прикметники**, що передають чітко не окреслену ознаку предмета: *деякий, декотрий, якийсь, котрийсь, який-небудь, будь-який, абиякий* і под.; 6) **означальні займенникові прикметники**, які охоплюють неоднорідні ознаки предмета: *сам (самий), інший*; 7) **узагальнювальні займенникові прикметники** з двома їхніми різновидами: а) **стверджувально-**

узагальнювальним: *весь* (ввесь, увесь), *всякий* (усякий), *кожний* (кожен); б) *заперечно-узагальнювальним*: *ніякий*, *нікотрий*, *нічий*; 8) *ототожнювальні займенникові прикметники*, що вказують на тотожність предметів: *той самий*, *той же*» [15, с. 298].

«*Займенникові числівники* – це підклас числівників, що дублює типові морфологічні категорійні ознаки власне числівників та їхні формально-граматичні й семантико-синтаксичні функції... До складу займенникових числівників увіходять такі слова, як *стільки*, *стільки-то*, *скільки*, *скільки-небудь*, *скількись*, *хтозна-скільки*, *ніскільки*, *стільки ж*. Вони утворюють шість груп: 1) *вказівні займенникові числівники*: *стільки*, *стільки-то*; 2) *питальні займенникові числівники*: *скільки?*; 3) *відносні займенникові числівники*: *скільки*; 4) *неозначені займенникові числівники*: *скільки-небудь*, *скількись*, *хтозна-скільки*; 5) *заперечні займенникові числівники*: *ніскільки*; 6) *ототожнювальні займенникові числівники*: *стільки ж*» [15, с. 361–362].

«Займенникові слова, що вказують на різні обставинні семантико-синтаксичні відношення, але не наповнюють їх конкретним змістом, є *займенниковими прислівниками*: *де*, *тут*, *там*, *тоді*, *чому*, *тому*, *навіщо* та ін.» [15, с. 497].

«Займенникові прислівники об'єднують: 1) *вказівні займенникові прислівники*: *тут*, *отут*, *там*, *отам*, *сюди*, *туди*, *звідси*, *звідти*, *звідтіля*, *тепер*, *зараз*, *тоді*, *потім*, *відтоді*, *відтепер*, *доти*, *досі*, *дотепер*, *так*, *отак* та ін.; 2) *питальні займенникові прислівники*: *як?*, *де?*, *куди?*, *звідки?*, *звідкіля?*, *коли?*, *відколи?*, *доки?*, *поки?*, *чому?*, *навіщо?*; 3) *відносні займенникові прислівники*: *як*, *де*, *куди*, *звідки*, *звідкіля*, *коли*, *відколи*, *доки*, *поки*, *чому*, *навіщо*; 4) *неозначені займенникові прислівники*: *як-небудь*, *якось*, *де-небудь*, *десь*, *куди-небудь*, *кудись*, *звідки-небудь*, *звідкись*, *звідкілясь*, *казна-де*, *казна-куди*, *казна-звідки*, *хтозна-де*, *хтозна-куди*, *хтозна-звідки*, *подекуди*, *де-не-де*, *деінде*, *коли-небудь*, *колись*, *деколи*, *іноді*, *інколи*, *коли-не-коли*, *чомусь*, *навіщось* і под.; 5) *атрибутивні займенникові прислівники*: *інакше*, *по-іншому*, *по-всякому* тощо; 6) *атрибутивно-присвійні займенникові прислівники*: *по-моєму*, *по-нашому*, *по-наськи*, *по-твоєму*, *по-вашому*, *по-їхньому*, *по-*

своєму; 7) *узагальнювальні займенникові прислівники* з двома їхніми різновидами: а) *стверджувально-узагальнювальним*: *скрізь, всюди, повсюди, повсюдно, звідусіль, звідусюди, завжди*; б) *заперечно-узагальнювальним*: *ніяк, ніде, нікуди, нізвідки, ніколи, нізащо*; 8) *ототожнювальні займенникові прислівники*: *так само, так же, тут же, там само, там же, туди ж, звідти ж, тоді ж*» [15, с. 498–499].

М. П. Кочерган пов'язує таке розмежування займенників із критеріями розмежування частин мови, і тому «... не випадково в лінгвістичних працях виділяють *займенники-іменники, займенники-прикметники, займенники-числівники, займенники-прислівники...*» [32, с. 247].

Підсумовуючи дискусію про критерії виділення частин мови, С. В. Семчинський, по-перше, вказав, «... що класифікація слів на частини мови за кожним із названих критеріїв буде різною. Так, виділення числівника і *займенника* є справедливим з погляду семантичного критерію, однак воно не є необхідністю з погляду синтаксичного критерію. Більше того, різні розряди *займенників* і числівників потрапляють до різних частин мови» [53, с. 152–153].

Як уже зазначалося, у значній частині видань автори продовжують традиційно виділяти займенники як повнозначну відмінювану частину мови, Передусім це стосується шкільних підручників.

Наприклад, у підручнику для шостого класу (автор – О. П. Глазова) подано таблицю «Частини мови», в якій названо самостійні частини мови: *іменник* (*хто? що?*), *прикметник* (*який? чий?*), *займенник*, *числівник* (*скільки? котрий?*), *дієслово* (*що робить? що робив? що робитиме?*) і *прислівник* (*де? куди? коли? чому? як?:*); службові: *прийменник, сполучник, частка*, а також *вигук* [10, с. 95]. Аналогічно класифікуються частини мови в інших шкільних підручниках, підготовлених за редакцією О. М. Біляєва [4, с. 43], М. І. Пентилюк [49], О. В. Заболотного та В. В. Заболотного [21, с. 226], М. Я. Плющ та В. І. Тихоші [51, с. 284], С. О. Карамана [29, с. 140], А. А. Ворон [8, с. 206] та інших методистів.

Таким чином, у середній школі і сьогодні практикується загальноприйнятий поділ слів на частини мови, який коротко підсумувала в посібнику «Українська мова для

абітурієнтів» Г. О. Козачук: «В українській мові є десять частин мови: з яких шість повнозначних (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово і прислівник), три службових (прийменник, сполучник і частки) та вигук. Повнозначними частини мови називаються тому, що мають лексичні та граматичні значення і є членами речення. Через те їх ще називають самостійними частинами мови. Службові слова виконують лише службову функцію, є граматичними засобами вираження зв'язків і відношень між словами в реченні (сполучники та прийменники) або надають цілому реченню чи окремим його членам смислових та емоційних відтінків (частки). Вигуки не належать ні до службових, ні до повнозначних слів. Вони є словами, що виражають почуття або волевиявлення, але на називають їх» [31, с. 99–100].

Певна частина підручників для студентів закладів вищої освіти теж пропонує подібну типологію частин мови. Зокрема, у підручнику за редакцією С. О. Карамана розрізняються займенники, співвідносні з назвами предметів, ознак або кількості [60, с. 236–237].

У підручнику «Сучасна українська літературна мова» за редакцією А. П. Грищенка визначено принципову підставу для виділення займенника як частини мови, яка «полягає в тому, що об'єднані в його складі слова виконують найзагальнішу спільну вказівну функцію. На відміну від іменників, прикметників, числівників і прислівників вони не називають ті або ті особи, предмети, ознаки тощо, а лише вказують на них... Залежно від того, слова яких частин мови заміщають займенники, виділяються **займенники-іменники** (*я, ти, ми, ви, хто, хтось, хто-небудь*), **займенники-прикметники** (*мій, твій, наш, ваш, такий, який, який-небудь*), **займенники-числівники** (*стільки, скільки, скільки-небудь*), **займенники-прислівники** (*тут, там, туди, сюди, де-небудь, десь*)... Частини мови з загальним значенням предметності, ознаки, ознаки дії і вказівки на них називаються повнозначними. До них належать іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово і прислівник» [59, с. 282]. Як бачимо, хоч і виділяється за співвідношенням з іншими частинами мови чотири класи прономінативів, але в їхньому визначенні підкреслюється, що це такі займенники.

Досить детально структуру займенників схарактеризовано в підручнику «Сучасна українська літературна мова» за редакцією М. Я. Плющ, де виокремлено *особові, особово-вказівні* (*він, вона, воно, вони*), «які вказують на третю особу – ту, про яку говорять, або про предмет, про який йде мова», *зворотний, присвійні, вказівні, означальні питально-відносні, заперечні і неозначені* [61, с. 255–260].

Такими чином, склалася ситуація, коли частина мовознавців визнає займенник як частину мови, а інша – заперечує цей факт, причому із середини ХХ ст. перших була більшість, проте з часом ситуація змінюється на протилежну, що дозволяє нам пропонувати певні новації стосовно прономінативів.

2.5. Займенник в оновленій типології частин мови

2.5.1. Нова структура самостійних і службових частин мови

Проаналізувавши більш ніж двадцять підручників та лексикографічних видань, звернувши особливу увагу на видання другої половини ХХ – початку ХХІ ст., спробуємо узагальнено схарактеризувати систему частин мови української мови.

Іменник означає предмет або явище; відповідає на питання *хто?*, *що?*; має категорію роду, відмінюється за відмінками і числами; може виступати будь-яким членом речення; похідні іменники утворюються шляхом суфіксації, префіксації, конфіксації, усічення, складання, конверсії тощо (*день, весна, озеро*). До іменника не відносимо узагальнено-предметні займенники (градація прономінативів більш детально подана в наступному підпараграфі).

Прикметник вказує на ознаку; відповідає на питання *який?*, *чий?*; відмінюється за родами, числами й відмінками; в реченні виступає узгодженим означенням або іменною частиною складеного іменного присудка; похідні прикметники утворюються шляхом суфіксації, префіксації, конфіксації, складання). До прикметника належать якісні (*веселий*), відносні (*металевий*) і присвійні (*мамин*) лексеми, а також діеприкметники (*натисаний*), порядкові числівники (*третій*), узагальнено-якісні займенники (*мій*), які мають спільні із власне-прикметниками морфологічні, синтаксичні і частково лексичні ознаки.

Числівник означає кількість предметів при лічбі; відповідає на питання *скільки?*; відмінюється в основному за відмінками; в реченні переважно є складником підметів або додатків; похідні числівники утворюються суфіксальним, флективним, лексико-синтаксичним або синтаксичним способами (*два, п'ятеро, кільканадцять*). Порядкові числівники варто віднести до прикметників. Натомість як неозначено-кількісні числівники кваліфікуються узагальнено-кількісні займенники.

Займенник вказує на особу або предмет, але на називає їх; відповідає на питання *хто?, що?*; відмінюється в основному за відмінками (можливі особові, родові й числові форми); в реченні є переважно підметами або додатками; похідні займенники утворюються шляхом префіксації або конфіксації (*я, себе, хто*). Як займенник кваліфікуються лише узагальнено-предметні лексеми. Узагальнено-якісні форми віднесені до прикметників, узагальнено-кількісні – до числівників, узагальнено-обставинні – до прислівників.

Дієслово вказує на дію або процесуальний стан; відповідає на питання *що роблять?, що зроблять?*; розрізняється за видом, способом, часом, особою або родом, числом; в реченні виступає присудом; похідні дієслова утворюються префіксальним, суфіксальним, конфіксальним, постфіксальним способами (*пишуть, зробимо, несли*). До дієслова (зокрема його особових і родових форм) належать також п'ять інших різновидів.

Інфінітив означає дію або процесуальний стан без вказівки на спосіб, час, особу або рід; відповідає на питання *що робити?, що зробити?*; є незмінною формою, проте має категорію виду, стану й перехідності/неперехідності; в реченні частіше виступає підметом або присудком, рідше – іншими членами; морфемна ознака – наявність суфіксів **-ти** або **-ть** (*читати, прибігти*).

Дієприкметник вказує на ознаку предмета за дією; відповідає на питання *який?*; має категорію виду, стану й часу та відмінюється за родами, числами й відмінками; в реченні виступає узгодженим означенням або іменною частиною складеного іменного присудка; утворюється лише суфіксальним способом (*прожитий, зазеленілий*).

Дієприслівник вказує на іншу динамічну ознаку; відповідає на питання *що роблячи? що зробивши*; має категорію виду й часу, проте є незмінним; в реченні в основному виступає обставиною; утворюється лише суфіксальним способом (*відпочиваючи, принісши*).

Присудкова форма на -но, -то – це безособова форма з нейтралізованою пасивністю; відповідає на питання *що зроблено?*; незмінна, проте має категорію виду; є головним членом безособового речення; утворюється суфіксальним способом від пасивних дієприкметників минулого часу (*вивчено, написано*).

Дієслівна зв'язка – різновид допоміжних дієслів, що у складеному іменному присудку виконує роль показника граматичних категорій способу, часу, числа, особи або роду (*бути, ставати*). Саме наявність вказаних граматичних ознак дає підстави розглядати його як різновид дієслова, а не службової частини мови.

Прислівник називає ознаку дії, процесу, стану та якості; відповідає на питання *де?, коли?, як?, чому?, для чого?* тощо; незмінний; виступає в реченні обставиною; похідні прислівники утворюються переважно шляхом суфіксації, префіксації, конфіксації, складання (*стрімголов, навмисне*). До прислівників належать узагальнено-обставинні займенники. Із прислівником пов'язані слова категорії стану (безособово-предикативні слова, предикативи, станівники) і модальні слова (модальники).

Модальник виражає ставлення мовця до висловленої ним думки; незмінний; в реченні є вставним словом; похідні модальники утворюються шляхом афіксації (*мабуть, напевне*).

Станівник означає стан; відповідає переважно на питання *як?*; незмінний; виступає головним членом безособового речення; похідні станівники переважно утворені суфіксальним способом (*Вітряно. Мені холодно*).

Прийменник вказує на синтаксичне підпорядкування іменника або субстантивованого слова іншим словам у реченні або словосполученні; незмінний; разом із субстантивами в реченні виступає здебільшого обставиною (*в, над*).

Сполучник виражає синтаксичні зв'язки речень або слів і семантико-синтаксичні відношення між ними; незмінний (*і, бо*).

Частка надає реченням чи його членам додаткових семантичних відтінків або бере участь у творенні форм способу дієслова; незмінна (*не, хай*).

Вигук виражає емоції, почуття, експресивні оцінки, вольові спонукання без називання їх; незмінний (*ой, стоп*).

Із вигуками пов'язані **звуконаслідувальні слова**, які передають акустичні уявлення мовців про звуки і шуми природи, певних процесів, крики тварин; за синтаксичною функцією – це нечленовані речення (*няв, ку-ку*).

Названі частини мови (або їхні різновиди) за значенням розмежовуються на **повнозначні** (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник) та **неповнозначні** (прийменник, сполучник, частка); вигук слугує для вираження (не називання) почуттів і спонукання до дії.

За синтаксичними функціями розрізняють **самостійні** слова (це повнозначні частини мови) та **службові** (це неповнозначні частини мови).

За наявністю граматичних категорій слова поділяються на **змінювані** (іменник, прикметник, числівник, займенник і дієслово) та **незмінювані** (усі інші слова). Окремі іменники (*ательє, рагу*), прикметники (*без, хакі*), числівники (*півтора, півторака*), узагальнено-якісні займенники (*її, його*) теж є незмінними, як і дієслівні форми, такі як інфінітив (*літати, читати*), дієприслівник (*вивчаючи, знайшовши*) та присудкові форми на **-но, -то** (*принесено, прожито*), а дієслівні зв'язки (*був, була*), навпаки, мають час, рід, число тощо.

2.5. Трансформація займенникових слів

У статті «Займенник у системі частин мови: проблемні питання» М. М. Торчинський пише, що ми маємо більше підстав не виокремлювати займенник як частину мови, тому що:

1) займенник вказує на предмет, ознаку або кількість, але не називає їх, тобто фактично лексичне значення відсутнє (можна також вважати, що воно збігається іщ семантикою іменників, прикметників або числівників);

2) морфологічні ознаки трьох різновидів займенників збігаються з іменниками, прикметниками або числівниками: субстантивні прономінативи відмінюються за відмінками, проте здебільшого не мають категорій роду й числа, особові займенники мають категорію особи, а відмінкові закінчення часто схожі на прикметникові: *до нього, ним*, як і *зеленого, зеленим*); ад'єктивні займенники відмінюються за родами, числами й відмінками; узагальнено-кількісні прономінативи відмінюються лише за відмінками, як, наприклад, неозначено-кількісний числівник *кілька*; узагальнено-обставинні займенники вже давно на основі спільної ознаки (незмінності) віднесені до прислівників (*там, тоді*);

3) синтаксична роль збігається із синтаксичною функцією тією частини мови, з якою співвідноситься займенник;

4) багато займенників є непохідними, а їхня морфемна будова не є підставою для виокремлення їх як окремої групи слів. Звідси закономірно випливає висновок, що більш доцільно віднести займенники до складу інших частин мови [67, с. 87–88].

На нашу думку, варто погодитися з усіма пунктами, крім першого, тобто не виділяти займенникових іменників, тому що прономінативні відмінкові закінчення не збігаються з іменниковими, ми не зможемо віднести такі займенники до жодної відміни, а створювати додаткові недоцільно, тим паче, що, наприклад, відмінювання прономінативів *я, ти, себе* абсолютно не збігається з відмінковою парадигмою займенників *хто і що*; жоден іменник не відмінюється за особами, та й форми *він, вона, воно* можна кваліфікувати як родові різновиди, чого теж немає в іменників.

Тому пропонується таку частину мови, як **займенник**, залишити, і до неї віднести **особові займенники** *я, ти, ми, ви*; **особово-вказівні** *він, вона, воно, вони*; **зворотний займенник** *себе*; **питально-відносні** *хто, що*; **заперечні займенники** *ніхто, ніщо*; **неозначені займенники** *абихто, дехто, щось, будь-хто, що-небудь, казна-хто, хтозна-що* та ін. Спільними з іменниками є насамперед семантика, синтаксична роль прономінативів, однак суттєво відрізняються їхні морфологічні ознаки.

Натомість три інші групи займенників вважати різновидами співвідносних із ними частин мови.

Зокрема, до **займенникових прикметників** належать **присвійні займенники** *мій, твій, наш, ваш, його, її, їх(ній), свій*; **означальні** *весь, сам, всякий, кожний, інший*; **вказівні** *той, цей, такий*; **питально-відносні** *який, чий, котрий*; **заперечні** *ніякий, нічий, нікотрий, жоден*; **неозначені** *який-небудь, будь-чий, котрийсь, абиякий, дечий* та ін. Спільними з прикметниками є семантика, морфологічні особливості і синтаксична роль.

До **займенникових числівників** відносимо **вказівний займенник** *стільки*; **питальний** *скільки*; **заперечний** *ніскільки*; **неозначені займенники** *будь-скільки, скільки-небудь* і под. Спільними з неозначеними числівниками є семантика, особливості відмінювання та синтаксична роль.

Зрештою, до **займенникових прислівників** (і це вже давно практикується у вітчизняних граматиках) віднесено декілька їхніх розрядів, співвідносних із займенниками, як-от: **питально-відносні** *чому, як, куди, коли, де*; **означальні** *по-іншому, всюди, завжди*; **особові** *по-моєму, по-твоєму, по-вашому*; **зворотний** *по-своєму*; **вказівні** *тут, там, так, тоді*; **заперечні** *нікуди, ніяк, нізащо, ніколи*; **неозначені** *колись, коли-небудь, чомусь, хтозна-куди* та ін. Їх усіх об'єднує спільне походження та значення, а загалом із прислівниками – відсутність відмінювання та синтаксична роль.

Звичайно, важко звикнути до думки, що ми значно зменшуємо кількість займенників як частини мови, однак, по-перше, є й інші частини мови, яких не так багато (наприклад, числівників, сполучників, прийменників); по-друге, такі слова нікуди не зникають, а просто переходять з одного класу в інший, де простежується більше спільних їхніх особливостей; по-третє, процес розвитку мови безперервний, і не завжди він має бути пов'язаний з ускладненням її системи, а часто, навпаки, зі спрощенням. Головне – щоб об'єктивно враховувалися особливості тих чи інших мовних одиниць [67, с. 88].

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ. ЧАСТОТНІСТЬ ВЖИВАННЯ ЗАЙМЕННИКІВ У РІЗНОСТИЛЬОВИХ ТЕКСТАХ

У статті «Лексико-семантичні та граматичні особливості прономінативів у новелістиці Василя Стефаника» на матеріалі новели Василя Стефаника «Марія» проаналізовано граматичні особливості займенника в українській мові та його продуктивність у художньому стилі. Установлено, що найбільш продуктивними виявилися присвійні, вказівні та особово-вказівні займенники. Менш продуктивними є особові, питально-відносні, означальні, зворотні, заперечні та неозначені займенники [40, с. 86].

Одним із завдань нашої кваліфікаційної роботи є встановлення продуктивності займенників у різностильових текстах, для чого були відібрані приблизно однакові текстові фрагменти, які репрезентують сім стилів: *художній* (поезія «Тунгуський бог» Ліни Костенко та уривок з оповідання «Забутий курінь» Григора Тютюнника), *публіцистичний* (фрагмент статті «Тисяча Зеленського» номер два: свято популізму чи потужна підтримка» Катерини Жирій), *офіційно-діловий* (декілька статей Закону України «Про охорону прав на промислові зразки»), *науковий* (частина статті «Сучасні інформаційні технології як засіб активізації навчально-пізнавальної діяльності здобувачів вищої освіти» С. В. Дембіцької, М. О. Мясковської і Д. Я. Мясковської), *розмовно-побутовий* (діалог із повісті «Лихо давнє і сьогоднішнє Панаса Мирного»), *епістолярний* (частина листа Лесі Українки до Ольги Кобилянської), *конфесійний* (уривок із проповіді «Сказати Богові «так» » Миколи Синюка) (див. Додаток А).

Крім встановлення коефіцієнта продуктивності займенникових слів у вказаних текстах (з розрахунку на сто слів), буде встановлено частотність використання узагальнено-предметних, узагальнено-якісних, узагальнено-кількісних і узагальнено-обставинних прономінативів та їхніх різновидів, а також граматичних форм (зокрема відмінка, роду і особи, числа).

Характеристику займенникових слів розглянемо в міру спадання їхньої продуктивності, причому визначатимемо кількість усіх чотирьох класів: іменникових (або узагальнено-предметних, субстантивних), прикметникових (або узагальнено-якісних, ад'єктивних), числівникових (або узагальнено-кількісних, нумеральних) та прислівникових (або узагальнено-обставинних, адвербіальних), щоб можна було порівняти отримані дані.

Найбільше займенників (32,85 з розрахунку на 100 лексем, загалом 68 на 207 слів) зафіксовано в поетичному підстилі художнього стилю.

Переважають *узагальнено-предметні* конструкції (43, або 63,23 % від їхньої загальної кількості), а серед них – *особові* – 41. зокрема:

другої особи однини: **ти** – 21 (називний відмінок – 7: *Ти, мене, боже, не чув?; Ти думав...; А ти віддавав...; родовий відмінок – 1: Я ж був ладен валятись в тебе тут під ногами...; давальний відмінок – 10: Я ж вороною пір'їнкою вуса тобі малював!; Я ж тобі, боже, щоранку бив у священний бубон!; Так на ж тобі...; знахідний відмінок – 3: Я ж тебе вистругав, боже...; Я ж просив тебе, боже);*

першої особи однини: **я** – 17 (називний відмінок – 13: *Я ж не стругав...; Я ж просив...; Я ж був ладен валятись ...; родовий – 1: Ти мене, боже, не чув?...; давальний – 3: Щоб ти не світив мені пупом...; Вітер моєї свободи плюнув мені в лице; А ти мені так віддячив?!;*

першої особи множини: **ми** – 3 (називний відмінок – 3: *Ти думав, як ми нещасні, ти думав, як ми тунгуси, То ми вже до всього звикли...).*

По одному разу трапляються займенники *особово-вказівний вони* (знахідний відмінок: *Можже, іноді варто кидати їх у полум'я?*) та *зворотний себе* (давальний відмінок: *Я ж не стругав собі бога більше ні з яких дров!).*

Домінування узагальнено-предметних прономінативів, зокрема особових, на нашу думку, зумовлене уявним діалогом ліричного героя поезії з тунгуським богом.

Значно менше реєструємо *узагальнено-якісних* конструкцій (16; 25,53 %), передусім *присвійних* – 11, таких як:

мій – 1 (називний відмінок: *...щоб ти захистив мій чум!);*

моя – 3 (родовий відмінок – 1: *Вітер моєї свободи плюнув мені в лице;* знахідний – 1: *... а ти віддав мою землю;* орудний – 1: *Зорі мої кедрові кров'ю моєю нагусли*);

мої – 5 (називний відмінок – 2: *Зорі мої кедрові...*; *Діти мої повмирали:* родовий – 1: *... на глум моїх ворогів!*; знахідний – 1: *Землі мої віднято;* орудний – *... кров'ю моєю нагусли*);

своя – 1 (знахідний відмінок: *Жінку своєю найсолодшу на ніч тобі дарував!*);

свої – 1 (знахідний відмінок: *Може, іноді треба бити своїх богів?*).

По одному разу реєструємо інші ад'єктивні займенники:

вказівні – 2: **таке** (родовий відмінок: *... З такого смаглявого дерева!*) і **це** (знахідний відмінок: *... то видержим вже і це?!*);

означальні – 2: **саме** (родовий відмінок: *... повісив буси до самого черева!*) і **все** (родовий відмінок: *То ми вже до всього звикли ...*);

заперечні – 1: **які** (родовий відмінок: *Я ж не стругав собі бога більше ні з яких дров!*).

Вища частотність присвійних прономінативів мотивована зверненням уваги на власні переживання ліричного героя поезії.

Узагальнено-обставинні займенники (9; 13,24 %) представлені трьома розрядами:

вказівними – 4 (**так** – 2: *А ти мені так віддячив?! Так на ж тобі...*; **звідси**: *Я ж золоті пацьорки звідси ось відпорів!*; **тут**: *... валяться в тебе тут під ногами*);

питально-відносними – 3 (**як** – 2: *Ти думав, як ми нещасні, ти думав, як ми тунгуси...*; **де**: *Де ж мої землі...*);

означальними – 2 (**іноді** – 2: *Може, іноді треба бити своїх богів? Може, іноді варто кидати їх у полум'я?*).

Майже така ж продуктивність прономінативів і у фрагменті, що презентує епістолярний стиль (30,48 на сто слів, загалом 64 лексеми серед 210).

Фіксуємо практично однакову кількість **субстантивних** (30; 46,88 %) і **ад'єктивних** (27; 42,19 %) форм.

Серед узагальнено-предметних займенників більшість становить розряд *особових* (22), зокрема:

першої особи однини: **я** – 11 (називний відмінок – 4: *Хотіла б я ...; ... я не відповім...; ... що я раніше*; давальний – 3: *Багато приємності справила мені; ... була вона мені...; ... забринів мені немов докір*; знахідний – 4: *Ви зложили собі про мене; сказати і про мене, коли побачите мене*);

другої особи множини (так званої пошанної множини): **Ви** – 11 (називний відмінок – 7: *... щоб Ви знали; Ви тепер маєте ту гордість...; Ви самі створили собі свою долю*; родовий – 1: *... не обізвалась до Вас*; давальний – 1: *... коли Вам се найбільш було потрібно*; знахідний – 2: *... пізнала Вас; бачила Вас досі в Ваших творах*).

Рідше трапляються інші розряди займенникових іменників:

особово-вказівні – 4: **він** – 2 (називний відмінок: *коли б навіть він туди дістався*; знахідний: *... яка запевне скинула б його (ангела) з неба*); **вона** – 2 (називний відмінок: *... була вона мені ще й тим...*; місцевий: *... що в ній я пізнала Вас*);

зворотні – 3: **себе** (родовий відмінок – 1: *... боячись показати себе*; давальний – 2: *... який Ви зложили собі; Ви самі створили собі свою долю*);

заперечний – 1: **ніхто** (давальний відмінок: *... нікому не завдячуєте її*).

Саме для епістолярного стилю активне використання особових, особово-вказівних і зворотних прономінативів, як, зрештою, і низки ад'єктивних, є закономірним явищем, адже потрібно розповідати про стосунки між відомими суб'єктами і вказувати на певні їхні атрибути.

Вказівні займенники якраз і переважають у цій групі – їх 12:

той – 3 (давальний відмінок – 2: *... я не відповім тому високому ідеалові; ... тому ангелові приступна часом ...*; орудний – 1: *... була вона мені ще й тим ...*);

та – 1 (знахідний відмінок: *Ви тепер маєте ту гордість*);

те – 1 (знахідний відмінок: *... сталося тільки через те ...*);

така – 3 (називний відмінок – 2: *... приступна часом така ненависть ...; Не така сторона ...*; знахідний – 1: *... в ній я пізнала Вас таку*);

се – 3 (називний відмінок – 2: *Се сталося ...; ... се найбільш було потрібно;* знахідний – 1: *... про се хотіла говорити*);

сей – 1 (знахідний відмінок: *... на сей раз*).

Інші займенникові прикметники менш продуктивні:

присвійних зафіксовано 6: **ваша** – 2 (називний відмінок: *... Ваша швидка і прихильна відповідь*; родовий відмінок: *... запевне без Вашої волі*); **ваш** – 1 (родовий відмінок: *3 Вашого листа ...*); **ваші** – 1 (місцевий відмінок: *... бачила Вас досі в Ваших творах*); **своя** – 1 (знахідний відмінок: *... створили собі свою долю*);

означальних – 4: **інше** (родовий відмінок: *... між іншим ...*); **інший** (знахідний відмінок: *... попадаю в інший гріх*); **кожний** (називний відмінок: *... не кожний має*); **самі** (називний відмінок: *... Ви самі створили собі*);

питально-відносних – 4: **яка** – 3 (називний відмінок: *... яка запевне скинула б його з неба*; знахідний: *... яку не кожний має*; орудний: *... якою бачила Вас досі в Ваших творах*); **який** – 1 (називний відмінок: *... який Ви зложили собі про мене*);

неозначений – 1: **якийсь** (орудний відмінок: *... дістався якимсь чудом*).

Займенникових прислівників найменше – 7 (10,93 %), і це два розряди:

вказівні – 5: **досі** (*... бачила Вас досі ...*), **так** (*Врешті, може, так вийшло краще*), **так само** (*... могли так само сказати*), **тоді** (*... що я раніше, тоді ...*), **туди** (*... він туди дістався*);

питально-відносні – 2: **коли** – 2 (*... коли б навіть він ...; ... коли побачите мене*).

Середня частотність займенників реєструється в конфесійному стилі (19,81 прономінатива на 100 лексем, загалом 41 займенникове слово із 207).

Як і в попередньому тексті, фіксуємо майже однакову кількість **субстантивних** (19; 46,34 %) і **ад'єктивних** (17; 41,46 %) форм.

Серед займенникових іменників переважають **особово-вказівні** – 10:

вона – 7 (називний відмінок – 6: *Вона просить за доньку; ... ким вона є; вона жила поблизу Казані*; родовий: *У неї було двоє синів*);

вони – 2 (родовий відмінок: *Один із них служить ...*; давальний: *Бог дав їм новий шанс*).

він – 1 (орудний: ... *я за Ним повзти буду!*).

Трохи менше трапляється **особових** форм – 8:

я – 7 (називний відмінок – 4: *Я не відкрию вам секрету; Я отримав новий шанс; Та я за таким Богом...*; орудний – 2: *І якось у розмові зі мною ... Змилуйся наді мною*; давальний – 1: *Господи, допоможи мені!*).

Реєструємо також один **питально-відносний** прономінатив – **хто** (орудний відмінок: ... *ким вона є...*).

Прикметникові конструкції насамперед представлені двома розрядами – **вказівними** (6) й **присвійними** (5) лексемами.

Вказівні – це одиничні займенники **такий** (орудний відмінок: ... *за таким Богом ...*); **той** (родовий відмінок: ... *незалежно від того ...*); **те** (називний відмінок: ... *не те, що ти ...*); **це** (називний відмінок: ... *це її шанс ...*); **ця** (називний відмінок: ... *ця жінка сказала*); **ці** (називний відмінок: *Ці юнаки прийняли Христа*).

Присвійні структури представлені займенниками **їхні** – 2 (родовий відмінок: ... *торкнувся їхніх сердець*; місцевий відмінок: ... *зробивши чудо в їхніх серцях*); **її** – 2 (незмінні: *Її проблема була ...*; ... *що це її шанс*); **мої** – 1 (орудний відмінок: ... *зробив із моїми синами?!*).

Решта узагальнено-якісних прономінативів – це **питально-відносні** – 3: **яка** (називний відмінок: ... *яка чує про Христа*), **який** (родовий відмінок: ... *з якого вона народу*), **яке** (знахідний відмінок: ... *яке чудо Бог зробив*) та **означальні** – 3: **всі** (родовий відмінок: *Для всіх – зустріч з Ісусом відкриває ...*), **інший** (називний відмінок: ... *а інший – пастор*) і **сама** (називний відмінок: *вона сама потребувала особливої підтримки*) займенники.

Як бачимо, структура займенникових слів частково подібна до попередніх, що можна пояснити жанром конфесійного стилю, адже проповідь має ознаки художнього й епістолярного стилю.

У фрагменті цього тексту зафіксовано і п'ять **узагальнено-обставинних** одиниць (12,2 %), зокрема три **вказівні** – **настільки** (... *проблема була настільки важкою ...*), **тоді** (*А тоді Бог торкнувся ...*) і **туди** (... *другий втратив туди*),

одну *неозначену* – *якось* (*І якось у розмові зі мною ...*) і одну *питально-відносну* – *коли* (*... коли скажу ...*).

Середню частотність (18,01 слова на 100 лексем, загалом – 38 на 211 слів) займенники мають і в розмовно-побутовому стилі (по суті, художньому, однак із домінуванням діалогів).

Тип мовлення накладає відбиток на активне використання в тексті *узагальнено-предметних* форм (21; 55,26 %), зокрема *особових* (13), таких як:

я – 4 (називний відмінок – 3: *Я сам до тебе з просьбою; Я тебе не силюю, чоловіче; Я прошу тебе*; давальний – 1: *Бог послав мені сина*);

ти – 7 (називний відмінок – 2: *То ти хреста цурасиця; То ти не хоч, питаю*; родовий – 1: *Я сам до тебе з просьбою*; давальний – 2: *Та годі тобі; То через те тобі не можна дитини охрестити*; знахідний – 2: *Я тебе не силюю, чоловіче! Я прошу тебе*);

ми – 1 (знахідний відмінок: *... похрестить оце він нас*);

ви – 1 (знахідний відмінок – 1: *Куди се вас бог несе?*).

Особово-вказівних прономінативів зафіксовано шість: **він** – 5 (називний відмінок – 2: *... спитав він грізно; ... похрестить оце він нас*); родовий – 2: *Де вже його, пане, не хотіти; ... не доводь його ...*); знахідний – 1: *... йди його охрести*); **вона** – 1 (орудний відмінок – 1: *... що з нею й сталося*).

Два розряди займенників представлені одним прикладом: *заперечний ніхто* (давальний відмінок: *... не доводь його, господи, нікому!*) і *питально-відносний що* (називний відмінок: *То що, що жінка недужа?*).

Серед *узагальнено-якісних форм* (14; 36,84 %) переважають *вказівні* – 6: **те** – 2 (знахідний відмінок: *То через те тобі не можна дитини охрестити*; місцевий: *Не об тім тепер річ*); **оце** (називний відмінок: *... похрестить оце він нас*); **се** (називний відмінок: *Куди се вас бог несе?*); **сей** (знахідний відмінок: *Простіть на сей раз*); **такий** (називний відмінок: *... случай такий випав*). Зазначимо, що лексеми **це** (**се**) частково втратили ознаки повнозначного слова і функціонально наблизилися до часток.

Трапляються й інші прикметникові займенники:

присвійні – 3: **ваша** – 2 (називний відмінок: *Ваша воля – ваша й сила!*); **твоя** – 1 (називний відмінок: ... *твоя, господи, воля!*...);

означальні – 2: **все** (знахідний відмінок: ... *на все поле заскиглила* ...); **сам** (називний відмінок: *Я сам до тебе з просьбою*);

питально-відносні – 2: **який** (родовий відмінок: *Якого хреста?*); **яка** (родовий відмінок: *Якої дитини?*);

неозначені – 1: **якісь** (називний відмінок: ... *а якісь розбуджені уривки думок* ...).

Малопродуктивні в цьому текстовому фрагменті **узагальнено-обставинні прислівники** (3; 7,9 %), такі як **питально-відносні** – 2: **де** (*Де вже його, пане, не хотіти?*); **куди** (*Куди се вас бог несе?*) та **вказівний** – 1: **тепер** (*Не об тім тепер річ*).

Низькочастотними у плані використання займенників є інші чотири тексти. Зокрема, у фрагменті публіцистичного зразка реєструємо 10,34 прономінатива на 100 слів, загалом 21 на 203 лексеми.

Характерною ознакою такого матеріалу є перевага прикметникових форм над іменниковими, що пов'язано з відсутністю діалогів і наявністю певних описів і характеристик. Таким чином, серед **узагальнено-якісних** конструкцій (15; 71,43 %) трапляються займенники:

означальні – 5: **кожний** – 1 (давальний відмінок: ... *щодо виплати тисячі гривень кожному українцю*); **усі** – 4 (називний відмінок – 1: ... *обіцяну тисячу отримати змогли не усі*; родовий – 1: ... *про необхідність мобілізації усіх наявних коштів*; давальний – 2: ... *про виплату всім українцям* ...; ... *пообіцяла по 1000 грн. усім вкладникам «Сбербанку» СРСР*);

питально-відносні – 5: **які** – 3 (називний відмінок – 1: ... *які втратили свої кошти*; знахідний – 2: ... *за які кошти пропонується* ...; ... *яких обурило розкидання грошима під час війни*); **яка** – 1 (знахідний відмінок: ... *яку виплачували в 2021 році*); **який** – 1 (знахідний відмінок: ... *який обігрували катастрофічною нестачею коштів у державному бюджеті*);

вказівні – 4: **такий** (називний відмінок: ... *чим обґрунтований **такий** «атракціон небаченої щедрості»*); **ті** (давальний відмінок: ... *виплачували в 2021 році **тим** ...*); **це** (знахідний відмінок: ... *що **про це** думають економісти ...*); **цей** (називний відмінок: ***Цей** жест максимально не в'язався ...*);

Субстантивних займенників зафіксовано лише чотири (19,05 %), причому взагалі немає особових і особово-вказівних, а трапляються лише **питально-відносні** – 4: **що** – 3 (називний відмінок: ... ***що** здобула в народі...*; знахідний: ... ***що про це** думають економісти*; орудний: ... ***чим** обґрунтований ...*); **хто** (називний відмінок: ... ***хто** вакцинувався від коронавірусу*).

Трапляється і два **адвербіальні** займенники (9,52 %): **вказівний** (так: ... ***так** і у громадян ...*) і **питально-відносний** (коли: ... ***коли** у 2008 році тодішня прем'єрка ...*).

У художньому стилі (прозовий різновид) **іменникових, прикметникових і прислівникових** займенників зафіксована однакова кількість – по шість (33,3 %), а загалом їх 8,49 на 100 слів, 18 на 212 лексем.

Узагальнено-предметні прономінативи представлені **особово-вказівними** – 4: **він** – 2 (давальний відмінок: *хочеться **йому** спати*; місцевий: *Мох **на ньому** послався...*); **воно** – 1 (називний відмінок: *Куди **воно** мандрувало*), **вони** – 1 (давальний відмінок: ... *у яку б то **їм** веселу дірочку свиснути*); **особовим** – 1: **ти** (давальний відмінок: ... *якщо **тобі** дверей мало!*) і **заперечним** – 1: **ніхто** (називний відмінок: ***Ніхто** вже не пам'ятає*).

Ад'єктивні форми – це **означальні** займенники – 3: **всяк** (називний відмінок: *І **всяк** свою пісню виводить*), **інші** (називний відмінок: *Гасають побіля Куреня й **інші** вітри й вітерці*), **самий** (місцевий відмінок: *А на **самому** верху Куреневому тополеня росте*), а також по одному **присвійному**: **своя** (називний відмінок: *І **всяк** свою пісню виводить*), **вказівному**: **отой** (називний відмінок: ... *відколи стоїть посеред стегу **отой** Куринь*) і **питально-відносному**: **яка** (знахідний відмінок: ... *у яку б то **їм** веселу дірочку свиснути*).

Більшість адвербіальних займенників складає розряд **питально-відносних** – 5: **звідки** – 3 (... ***звідки** взимку вітри холодні; **звідки** вітри теплі; **звідки** – хтозна*),

куди – 1 (*Куди воно мандрувало*) і **відколи** – 1 (... *відколи стоїть посеред степу*).
Реєструємо також один неозначений прономінатив **звідкись** (... *залетіло звідкись іще зернятком*).

Безперечно, така низька частотність іменникових та прикметникових займенників – це індивідуальна особливість прози Григора Тютюнника, оскільки зазвичай у художньому мовленні їх значно більше.

Офіційно-діловий стиль характеризується приблизно такою ж продуктивністю займенникових слів (7,94 на 100 лексем, загалом 17 на 214 слів), однак *узагальнено-предметних* прономінативів значно менше (5; 29,41 %), ніж *узагальнено-якісних* (12; 70,59 %), а *прислівникових* займенників узагалі немає.

Прикметникові форми представлені такими займенниками:

означальними – 4: **інше** – 3 (називний відмінок – 3: ... *якщо інше не передбачено цим Законом*; ... *якщо інше не передбачено угодою*; *не передбачено інше*); **інша** – 1 (родовий відмінок: ... *та іншої вигоди*). Зазначимо граматичну невпорядкованість перших речень, де має бути замість безособової дієслівної форми *не передбачено* пасивний дієприкметник *не передбачене* або займенник, ужитий у формі родового відмінка: *не передбачено іншого*;

присвійними – 3: **його** – 2 (незмінна форма: ... *або його спадкоємець*; ... *його умовами* ...); **її** – 1 (незмінна форма: ... *одержання винагороди та її розміру* ...);

вказівними – 3: **цей** (орудний відмінок: ... *не передбачено цим Законом*); **це** (родовий відмінок: *від дати одержання цього повідомлення*); **такі** (називний відмінок: *не зазначених у заяві як такі*);

питально-відносними – 2: **яке** (називний відмінок: ... *яке є невідчужуваним особистим правом* ...), **які** (називний відмінок: ... *які створили промисловий зразок спільною працею*).

Серед іменникових займенників реєструємо лише два розряди:

питально-відносні – 3: усі – **що** в називному відмінку (... *у порядку, що встановлюється Установою*; ... *з матеріалами, що розкривають суть промислового зразка*; ... *що трудовим договором (контрактом) не передбачено*),

причому в останньому прикладі безособова форма теж вимагає родового відмінка: *чого ... не передбачено*);

особово-вказівні – 2: **він** (орудний відмінок: ... *про створений ним...*); **вони** (орудний відмінок: ... *не передбачено угодою між ними*).

Ще менша кількість займенників (2,82 на 100 лексем, загалом 6 на 213 слів) зафіксована в уривку з наукового тексту, причому теж переважають *прикметникові* форми (5; 83,33 %) над *іменниковими* (1; 16,77 %) і немає *прислівникових*.

До узагальнено-якісних прономінативів відносимо:

вказівні – 2: **такі** (називний відмінок: ... *зокрема такі, як ігрові*); **це** (родовий відмінок: *Однак, однозначного трактування цього поняття немає ...*);

питально-відносні – 2: **які** (називний відмінок – 2: ... *які полягають в обтрунтуванні педагогічних умов; ... які передбачають навчання через діяльність*);

присвійний – 1: **їх** (незмінна форма: *Проаналізовані їх переваги та недоліки ...*).

Узагальнено-предметним є один *питально-відносний* займенник **що** (називний відмінок: ... *системний підхід, що дозволяє виявляти й узгоджувати вплив ...*).

Відсутність особових займенників може бути вмотивована особливостями наукового стилю, зокрема тим, що рекомендується замість займенника *я* (перша особа однини) використовувати *ми* (перша особа множини), та й той краще в реченні опускає, перетворюючи його в односкладний означено-особовий різновид.

Загалом у восьми текстових фрагментах обсягом 1678 слів використано 273 займенники, тобто 16,27 на кожні 100 лексем, по-іншому – кожне шосте слово в тексті є займенником. Високою є продуктивність займенникових слів у поетичному підвиді художнього стилю, епістолярному, конфесійному і розмовно-побутовому стилях (з дослідження видно, що вона більша, ніж середня в аналізованих текстах), а низькою – в публіцистичному, прозовому підвиді художнього, офіційно-діловому і науковому стилях. Фактично займенник як частину мови функціонально можна віднести до тих слів, які побутують у сфері живого мовлення, при безпосередньому

спілкуванні, а коли мова йде про офіційне спілкування, підведення підсумків наукових студій тощо, то кількість прономінативів значно зменшується.

У взятих для аналізу текстових фрагментах за співвіднесенням з іншими частинами мови ви розрізняли всі чотири групи займенникових слів – узагальнено-предметні (129; 47,25 %), узагальнено-якісні (112; 41,03 %), узагальнено-обставинні (32; 11,72 %) і узагальнено-кількісні (0), хоча, згідно з новітніми поглядами мовознавців, не всі вони нині так кваліфікуються.

Як бачимо, субстантивні займенники незначною мірою переважають ад'єктивні, причому перших більше в поетичному підвиді художнього мовлення і розмовно-побутовому стилі, а других – у публіцистичному, офіційно-діловому і науковому стилях; в решті стильових різновидів кількість їх приблизно однакова.

Значно менше адвербіальних займенників, які зовсім відсутні в офіційно-діловому і науковому стилях і одиничними прикладами представлені в публіцистичному та розмовно-побутовому.

У жодному з восьми фрагментів немає нумеральних прономінативів, що дозволяє говорити про їх обмежене функціонування в мовленні.

Найбільш продуктивним розрядом займенникових слів є особові прономінативи (85; 31,13 %), що підтверджує їхній домінуючий статус у мовленні, особливо наближеному до розмовного. Активно використовуються вказівні (52; 19,04 %), питально-відносні (43; 15,75 %), означальні (28; 10,26 %), особово-вказівні (27; 9,89 %) і присвійні (26; 9,52 %) займенники, які засвідчені і у книжних стилях мовлення, і в розмовних. Малопродуктивні зворотний, неозначені і заперечні займенники, які трапляються по чотири рази (1,47 %), особливо в офіційних формах мовлення.

Для з'ясування функціональних ознак займенникових слів їхні морфологічні особливості практично ніякого значення не мають, однак все-таки відзначимо, що в називному відмінку вживається 102 прономінативи, родовому – 27; давальному – 36; знахідному – 40, орудному – 15 і місцевому – 3. Незмінними є 50

прономінативів (узагальнено-обставинних і окремих присвійних форм). Як бачимо, для займенників найбільш характерною є роль суб'єктної синтаксеми.

Серед особових займенників зафіксовано: першої особи однини – 37, другої особи однини – 28, першої особи множини – 4, другої особи множини – 12.

Із-поміж особово-вказівних та узагальнено-якісних прономінативів виокремлюємо 30 плюральних і 91 сингулярна форми, а з поміж останніх – 34 займенники чоловічого роду, 34 – жіночого і 23 – середнього. Із 26 займенниками вживаються прийменники, які часто субстантивують ад'єктивні структури.

ВИСНОВКИ

1. Частини мови – це морфологічні класи слів, що виділяються на основі чотирьох критеріїв: семантики, форм словозміни, синтаксичної ролі і морфемної структури.

2. Займенники – це особливий клас слів, які виступають еквівалентами іменників, прикметників, числівників або прислівників, даючи найзагальніше уявлення про предметність, ознаку, число або обставину дії.

3. На основі названих вище атрибутів розрізняються займенники узагальнено-предметні, узагальнено-якісні, узагальнено-кількісні й узагальнено-обставинні (останні частіше кваліфікуються як прислівники).

За значенням прономінативи поділяються на особові, особово-вказівні, зворотний, присвійні, вказівні, означальні, питальні, відносні (мовознавці переважно об'єднують їх в одну групу), неозначені й заперечні.

4. Узагальнено-предметні займенники відмінюються за відмінками, іноді – за особами, родами й числами і в реченні переважно виступають підметами або додатками.

Узагальнено-якісні прикметники відмінюються за родами, числами й відмінками й у реченні є означеннями або іменними частинами складених іменних присудків.

Узагальнено-кількісні числівники відмінюються за відмінками й у реченні часто виступають частинами складених підметів або додатків.

Узагальнено-обставинні займенники є незмінними (як і деякі ад'єктивні й нумеральні форми) і в реченні функціонують як обставини.

Також у займенниках виділяється категорія істоти / неістоти, характерну для іменникових, прикметникових й більшості числівникових прономінативів.

За походженням прономінативи розмежовуються на непохідні й похідні, а за будовою – на прості, складні й складені.

5. Займенники, як і іменники та прикметник, здавна виділялися у складі імен, проте своїм значенням значно відрізнялися від них. До повного оформлення

прономінативної системи вітчизняні граматисти наблизилися у ХІХ ст., однак лише в середині ХХ ст. термін *займенник* в українській мові остаточно усталився. Цього не можна сказати стосовно розрядів прономінативів, які, з одного боку, включали до свого складу окремі прислівники або числівники, з іншого – не завжди співвідносилися з тією типологією, яка характерна для сучасної української літературної мови.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. автори багатьох монографій, академічних граматик, підручників для закладів вищої освіти (О. К. Безпояско, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. О. Горпинич, А. П. Грищенко, А. П. Загнітко, І. К. Кучеренко, А. К. Мойсієнко, В. М. Ожоган, М. Я. Плющ, В. М. Русанівський, С. О. Соколова та ін.) висловлюють кардинально протилежні погляди на займенник: від усвідомлення його як повноправної частини мови до цілковитого його заперечення; крім того, багато мовознавців пишуть про те, що займенник має ознаки частини мови не в повному обсязі. Це дозволяє нам пропонувати певні новації стосовно прономінативів.

б. Таку частину мови, як займенник, варто залишити і до неї віднести лише прономінативи особові, особово-вказівні і зворотний, а також частину питально-відносних, заперечних і неозначених займенників (*хто, що* і под.), що мають спільні з іменниками семантику, синтаксичну роль, проте суттєво відрізняються морфологічними ознаками.

До займенникових прикметників потрібно віднести присвійні й означальні прономінативи, а також частину вказівних, питально-відносних, заперечних і неозначених займенників (*який, чий, котрий* і под.), що мають спільні з прикметниками семантику, морфологічні й синтаксичні особливості.

До займенникових числівників слід віднести окремі прономінативи: вказівний, питальний, заперечний, неозначені (*стільки, скільки* і под.), які мають спільні з неозначеними числівниками семантику, особливості відмінювання та синтаксичну роль.

До займенникових прислівників, що вже давно практикується у вітчизняних граматиках, окремі особові, вказівні, означальні, питально-відносні, заперечні й

неозначені прономінативи (*як, де, коли* і под.), яких об'єднують спільне походження, значення, відсутність відмінювання та синтаксична роль.

7. Субстантивні займенники, яких загалом більше, ніж ад'єктивних, переважають у поетичному підвиді художнього мовлення і розмовно-побутовому стилі. а прикметникові переважають у публіцистичному, офіційно-діловому і науковому стилях; в решті стильових різновидів кількість їх приблизно однакова.

Адвербіальних займенників значно менше (вони зовсім відсутні в офіційно-діловому і науковому стилях і одиничними прикладами представлені в публіцистичному та розмовно-побутовому), а нумеральних прономінативів загалом не зафіксовано.

Найбільш продуктивним розрядом займенникових слів є особові прономінативи (31,13 %). Активно побутують вказівні (19,04 %), питально-відносні (15,75 %), означальні (10,26 %), особово-вказівні (9,89 %) і присвійні (9,52 %) займенники. Малопродуктивні зворотний, неозначені і заперечні займенники (по 1,47 %).

8. Аналогічного дослідження потребують інші частини мови, передусім прикметники, займенники, прислівники, дієслова, критерії виокремлення яких і систематизація на певні групи багатьма мовознавцями уточнюється, зважаючи на семантику, морфологічні категорії і синтаксичну роль цих слів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови: нариси із словозміни та словотвору. Ужгород : Закарпатське обласне книжно-газетне видавництво, 1960. 415 с.
2. Бевзенко С. П., Грищенко А. П., Лукінова Т. Б. та ін. Історія української мови. Морфологія. Київ : Наукова думка, 1978. 539 с.
3. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія : підручник. Київ: Либідь, 1993. 336 с.
4. Біляєв О. М., Симоненкова Л. М., Скуратівський Л. В., Шелехова Г. Т. Українська мова: підручник для 10–11 класів. Київ : Освіта, 2004. 384 с.
5. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Академічна граматики української мови. Київ : Пульсари, 2004. 398 с.
6. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ : Наукова думка, 1988. 256 с.
7. Волчанська Г. В. Функціонування займенникових слів у структурі тесту : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – укр. мова. Кіровоград, 2004. 19 с.
8. Ворон А. А., Солопенко В. А. Українська мова. Профільний рівень : підручник для 10 класів. Київ : Освіта, 2018. 288 с.
9. Галій Л. Г. Етапи становлення займенника як частини мови. *Сучасні дослідження з іноземної філології*. 2010. Випуск 8. С. 82–90. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sdzif_2010_8_16 (дата звернення: 29.10.2024).
10. Глазова О. П. Українська мова: підручник для 6 класів. Київ : Освіта, 2014. 240 с.
11. Гнатюк Л. П., Бас-Кононенко О. В. Українська мова. Київ : Знання-Прес, 2006. 259 с.
12. Головацкий Я. Грамматика русского языка. Львов : Напечатано черенками Института Ставропигиянского, 1849. 224 с.
13. Горещкий П., Шаля І. Українська мова : практично-теоретичний курс : підручник для вищих шкіл. Київ : Книгоспілка, 1929. 337 с.
14. Горпинич В. О. Морфологія української мови : підручник. Київ : Академія, 2004. 335 с.

15. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Городенська К. Г., Вихованець І. Р., Загнітко А. П., Соколова С. О. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.

16. Дзюман Н. П. Семантико-синтаксична сфера займенника в сучасній українській літературній мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – укр. мова. Київ, 2015. 21 с.

17. Дудко І. В. Семантика і функціонування неозначених займенників у сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – укр. мова. Київ, 2002. 23 с.

18. Єрмоленко С. Я., Сичова В. Т. Рідна мова: підручник для 6-го класу. Київ : Грамота, 2006. 296 с.

19. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Київ : Вища школа, 1965. Ч. I. 422 с.

20. Жовтобрюх М. А. Частини мови в «Граматичі слов'янській» І. Ужєвича. *Східнослов'янські граматики XVI–XVII ст.* Київ, 1982. С. 51–58.

21. Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова: підручник для 10 класу. Рівень стандарту. Київ : Генеза, 2010. 227 с.

22. Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. Донецьк : ДонНУ, 2013. Т. 1. 402 с. Т. 2. 350 с. Т. 3. 426 с. Т. 4. 388 с.

23. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. Донецьк : Дон НУ, 1996. 437 с.

24. Зизаній Л. Граматика словенська. Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки Німчука В. В. Київ : Наукова думка, 1980. 190 с.

25. Зінченко С. В., Коваленко В. Г., Шевченко С. П. Історія української літературної мови. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2005. Ч. 1. Вступ. Українська літературна мова ХХ століття. 62 с.

26. Зінченко С. В., Коваленко В. Г., Шевченко С. П. Історія української літературної мови. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2007. Ч. 2.

Літературно-писемна мова Київської Русі (X–XIV ст.); Стара українська літературна мова (XIV–XVIII ст.). 111 с.

27. Зінченко С. В., Коваленко В. Г., Шевченко С. П. Історія української літературної мови. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. Ч. 3. Нова українська літературна мова (I пол. XIX ст.). 143 с.

28. Калашник О. В. Пронімінативи в українській інтимній поезії II пол. XX – поч. XXI ст.: семантика і стилістика : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова. Харків, 2020. 210 с.

29. Караман С. О., Горошкіна О. М., Караман О. В., Попова Л. О. Українська мова (профільний рівень): підручник для 10 класів. Харків : Ранок, 2018. 272 с.

30. Ковалів П. Граматика української мови. Мюнхен : Друкарня Дмитра Сажина, 1946. 148 с.

31. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів: навчальний посібник. Київ : Вища школа, 2006. 287 с.

32. Кочерган М. П. Загальне мовознавство. Київ : Академія, 2006. 463 с.

33. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови: підручник. Київ : Радянська школа, 1948. 331 с.

34. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. Видання друге. Вінниця : Поділля-2000, 2003. 463 с.

35. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Київ : Видавництво Київського університету, 1961. Ч. 1. Морфологія. 172 с.

36. Лесюк М. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. 732 с.

37. Літвінова І. Рідна мова: підручник для 6 класу. Київ : Ранок, 2023. 289 с.

38. Матвійчук Т. П. Займенникова реалізація текстових категорій : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – укр. мова. Київ, 2010. 22 с.

39. Мосійчук В. Класифікація розрядів займенників у XVI–XIX століттях. *Діє_Слово*: збірник наукових соціогуманітарних праць. Умань, 2024. С. 102–107.

40. Мосійчук В. Лексико-семантичні та граматичні особливості прономінативів у новелістиці Василя Стефаника. *Поділля. Філологічні студії*: Хмельницький, 2024. Випуск сімнадцятий. Том другий. С. 82–87.
41. Наконечний М. Українська мова : програма-конспект. Харків : Рух, 1928. 240 с.
42. Нечуй-Левицький І. С. Граматика української мови. Київ : Друк. Другої артілі, 1913. Ч. 1. Етимологія. 166, 83, [1] с.
43. Німчук В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. Київ : Наукова думка, 1985. URL : <http://litopys.org.ua/nimchuk/nim.htm> (дата звернення: 29.10.2023).
44. Огаренко Т. Позиційна структура речень із займенниковими компонентами : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова. Кіровоград, 2004. 20 с.
45. Огієнко І. Український правопис з словничком : підручна книга для учнів. Львів : Видавництво книгарні А. Бардаха, 1925. 40 с.
46. Ожоган В. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. Київ, 1997. 230 с.
47. Ожоган В. М. Займенникові слова у структурі сучасної української мови : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 – укр. мова. Київ, 1998. 45 с.
48. Павловский А. П. Грамматика малороссіскаго наречія или Грамматическое показаніе существеннейших отличій, отладивших Малороссійское нарече от чистого Россійскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаніями и сочиненіями. Санкт-Петербург : Тип. В. Плавильщикова, 1818. [1], VI, [1], 114, [1] с.
49. Пентилюк М. І., Гайдаєнко І. В., Ляшкевич А. І., Омельчук С. А. Рідна мова: підручник для 6-го класу. Київ : Освіта, 2006. 272 с.
50. Плющ М. Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : підручник. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2010. 328 с.
51. Плющ М. Я. Тихоша В. І., Караман С. О., Караман О. В. Українська мова: підручник для 10 класів: профільний рівень. Київ : Освіта, 2010. 416 с.
52. Резван О. О., Приходько А. М. Сучасна українська літературна мова: конспект лекцій. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2021. Частина 1. 172 с.

53. Семчинський С. В. Загальне мовознавство. Київ: АТ «ОКО», 1996. 416 с.
54. Синявський О. Норми української літературної мови. Харків : Радянська школа, 1931. 306 с.
55. Синявський О. Н. Порадник української мови. Пристосував до буденного вжитку В. Сімович. Харків; Берлін; Нью-Йорк, 1922. IX, 150 с.
56. Сімович В. Граматика української мови для самонавчання в допомогу шкільній науці. Київ, Ляйпціг, Коломия: Українська накладня, 1919. 584 с.
57. Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика руської мови. Відень, 1914. 203 с.
58. Смотрицькій М. Грамматіки Славенския правильное Свнтагма. Євс : Типографія Виленского братства, 1619. 492 с. Факсимільне перевидання підготовлене Німчуком В. В. Київ : Наукова думка, 1979. 502 с.
59. Сучасна українська літературна мова: підручник. Грищенко А. П., Мацько Л. І., Плющ М. Я. та ін. Київ : Вища школа, 2002. 439 с.
60. Сучасна українська літературна мова : навчальний посібник. Караман С. О., Караман О. В., Плющ М. Я. Київ : Літера, 2011. 560 с.
61. Сучасна українська літературна мова: підручник. Плющ М. Я., Бевзенко С. П., Грипас Н. Я. та ін. Київ : Вища школа, 2003. 430 с.
62. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. За редакцією Білодіда І. К. Київ : Наукова думка, 1969. 583 с.
63. Сучасна українська мова: підручник. Григор'єв О. М. та інші; редактор Пономарів О. Д. Київ : Либідь, 1997. 399 с.
64. Сучасна українська мова: Морфологія : підручник. Алексієнко Л. А., Зубань О. М., Козленко І. В.; за ред. Мойсієнка А. К. Київ: Знання, 2013. 524 с.
65. Тесленко Н. О. Референційна семантика вказівних займенників: когнітивний аспект : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – укр. мова. Донецьк, 2010. 20 с.
66. Тимченко Є. Українська граматика. Київ : Друкарня Університету Святого Володимира Акціонерного Товариства друкарського і видавничого діла Н. Т. Корчак-Новицького, 1917. 168 с.

67. Торчинський М. Займенник у системі частин мови: проблемні питання. *Поділья. Філологічні студії*. Хмельницький, 2023. Випуск 16. С. 79–92.
68. Ужевич І. Граматика слов'янська. Паризький рукопис (1643 р.). *Пам'ятки української мови XVII ст.* Київ, 1970. 71 с.
69. Українська мова. Енциклопедія. Редколегія: Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2004. 821 с.
70. Царалунга І. Б. Старослов'янська мова: навчальний посібник. Львів: Новий Світ–2000, 2007. 188 с.
71. Циганок І. Б. Займенники і займенниковість в ідіостилі Т. Г. Шевченка: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова. Київ, 1997. 22 с.
72. Шевчук А., Бойків І., Радченко О. Граматика української мови: підручник. Харків: Радянська школа, 1934. Частина 1. Морфологія. 144 с.
73. Шпить О. Граматика і семантика займенника в українській мові XVI–XVII століть: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова. Львів, 2016. 280 с.
74. Lewicki J. Grammatic der ruthenishen oder klein russischen Sprache in Galizien = Grammatyka językq ruskiego w Galicyi. Przemyśl, 1834. [7], XXVI, 212, 59, [11] s.
75. Lutskey M. Grammatica slavo-rutena: seu vetero-slavicae, et actu in montibus Carpathicis parvo-Russicae, seu dialecti vigentis lingvae. Budae: Typis Reg. Universitatis Pestientis, 1830. XVI, 176, [2] p.
76. Smal-Stocky S. Ruthenische Grammatik. Berlin; Leipzig: G. J. Göschen'sche Verlagschandlung G. m. b. H., 1913. 139 с.
77. Wagilewicz J. Grammatyka języka małoruskiego w Galicyi. Lwów: Instytucia Stauropigiańska, 1845. S. 65–70.